

VIGILIA

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MIHELICS VID

BITTEI LAJOS
CSANÁD BÉLA
IJJAS ANTAL
JÉKELY ZOLTÁN
JURÁNYI GYÖRGY
KLEMPA SÁNDOR KÁROLY
PILINSZKY JÁNOS
POÓR BERNÁT
RÓNAY LÁSZLÓ
SÍK SÁNDOR
TAMÁS GYÖRGY
TIMÁR MÁTÉ
TÓTFALUSY ISTVÁN
írásai

1964

DECEMBER

Ára 5 forint

TARTALOM

	Oldal
Sík Sándor: A magánima	705
Poór Bernát: Üzenet (Vers)	711
Tamás György: A monogenizmus a természettudományban	712
Pilinszky János: Önarckép, Egy sírkőre, Különítélet, Passió (Versek)	717
Tótfalusi István: A négyszázéves Shakespeare	718
Bittei Lajos: Éjszaka a Károly-hídon, A Lavra kolostorban (Versek)	726
Klempa Sándor Károly: Francisco de Zurbarán 1598—1664.	727
Timár Máté: Karácsony (Elbeszélés)	733
Jékely Zoltán: Az ő hangja, esti kertben (Vers)	738
Csanád Béla: Egy kiállítás képeire (Vers)	738
Mihelics Vid: Eszmék és tények (Első beszámoló a zsinat harmadik ülés- szakáról)	739
Erdey Ferenc: A kis út (A pontosság)	746

NAPLÓ

Szent Tamás az Úr Jézus születéséről (*Jurányi György*) 748; Az 1900-éves merói tűzvész (*Ijjas Antal*) 750; Az olvasó naplója (*Rónay György*) 753; Színházi krónika (*Doromby Károly*) 757; Képzőművészet (*Dévényi Iván*) 759; Zenei jegyzetek (*Rónay László*) 762; A filmek világából (*Bittei Lajos*) 764; Búcsú Bóka Lászlótól (*Rónay László*) 765; Jegyzetlapok (r. gy.) 767. 748

Felelős szerkesztő:

Mihelics Vid

Főmunkatársak: *Doromby Károly, Pfeifer János, Radó Polikárp*

Felelős kiadó: *Saad Béla*

Kiadja a Vigilia munkaközösség

A szerkesztő a hét első három napján fogad a szerkesztőségben (V., Kossuth Lajos u. 1.), lehetőleg az időpont előzetes megbeszélése alapján. Kéziratokat Budapest 5. Postafiók 195. címre kell küldeni. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest V., Kossuth Lajos utca 1. A Vigilia postatakarékpénztári csekk-számla száma: 37.343. Külföldi előfizetések: Posta Központi Hírlapiroda, Budapest V., József nádor tér 1. Ügyfélszolgálat. Index-szám: 26.921.

Megjelenik minden hónap elején

Ára: 5,— forint

A MAGÁNIMA

A magánimádságra maga az Úr Jézus utal bennünket, mikor azt mondja: menjünk be a kamránkba és ott rejtékben imádjuk az Istent, mert Ő ott is hall bennünket. Nagy dolog ez az ima. Azt mondja naplójában a múlt század nagytudományú vallásfilozófusa, *Kierkegaard*: „A világon kívüli archimedesi pont a kamrácska, amelyben az igazi imádkozó teljes őszinteséggel imádkozik, — itt emeli ki sarkából a világot. Igen, hihetetlen, mi mindent tehet odabent egy ilyen imádkozó, ha bezárja ajtaját.” Voltaképpen ez az a fajtája az imának, amelyben legjobban és legközvetlenebbül érvényesül az imaviszony, ahol az ember mint személy a személyes Istennel lép viszonyba. Az ilyen imával — emberiesen szólva — szinte magához vonja, lehúzza az Istent. Egy a nagytekintélyű őskeresztény egyházatyának, *Areopagita Dénesnek* tulajdonított régi írásban olvassuk: „Az imádság által felendítjük magunkat a jóságos, isteni sugarak magasabb határáig, mint hogyha válogatott kézzel kapaszkodnánk egy fényes láncon, amely a menny magasságában van megerősítve és egészen leér; látszólag mintegy lefelé húznánk, valósággal azonban nem levonjuk, hanem magunkat visszük egyre magasabbra, a ragyogó sugarak magasabb fénypontjaihoz. Ha valaki egy hajóban áll és egy szikláról kötelet hajítanak neki és ő azt húzza maga felé, az nem a sziklát vonja magához, hanem magát a hajót húzza közelebb a sziklához.” Ez a kötél az imádság. Isten felé húzzuk vele magunkat.

Tanuljunk hát: hogyan lehet, hogyan kell imádkozni. Mindenekelőtt az imaviszony színezete, modulálása, jellegzetése, alakulása szerint próbálhatunk megkülönböztetni egyes fajtákat. Az ember ugyanis Istennel is valamiképpen embermódon léphet csak viszonyba. Isten kimondhatatlanul fönséges, elképzelhetetlen, megfogni őt mint Istent nem tudjuk. Az imához pedig valami konkrét formára van szükség. Ezt a formát az emberi társadalmi érintkezésből próbáljuk meríteni. Szólunk az Istenhez mint szolga urához, mint gyermek atyjához, mint testvér testvérhez, mint barát barátjához, jegyes jegyeséhez.

Imádkozunk, *mint szolga urához*. Ez az őszövétség alaphangja. Az tele van hasonló mondásokkal, mint a kis Sámuelé: „Szólj Uram, hallja a te szolgát.” „Szolgád vagyok, szolgálód fia” (115. zsoltár). De ne gondoljuk, hogy az őszövétségen túl ez a forma nincs már meg. Az újszövétségben is megvan az értelme. Azt mondja Szent Pál, hogy az Úr Jézus a megtestesüléssel a szolga alakját öltötte fel. De ugyanakkor tanítványai Úrnak szólítják. Maguk között is így emlegetik állandóan: „az Úr.” A szolga és az úr viszonya nem szűnik meg.

Van azonban az újszövétségnek egy sokkal bensőségesebb, bizalmasabb istenviszonya is. Az, amelyre a Miatyánkban tanít bennünket az Úr Jézus: hogy úgy forduljunk hozzá, mint *gyermek édesatyjához*. Megvan ez a viszony már az őszövétségben is. Izaiásnál találjuk ezt a kitélt: „Mert Ábrahám nem tud mirőlünk és Izrael nem ismer minket; te, Uram, vagy a mi Atyánk, öröktől fogva Megváltó a te neved” (63. 16). Szent Pál kifejti azt a gondolatot, hogy Isten fiává, gyermekévé fogadott bennünket: „Akiket Isten lelke vezérel, azok Isten fiai. Nem a szolgaság lelkét kaptátok ugyanis, hogy ismét félelemben éljeteek, hanem a fogadott fiúság lelkét kaptátok, amelyben kiáltjuk: „Abba, Atya!”

Maga a Lélek tesz tanúságot lelkünkben, hogy Isten fiai vagyunk” (Róm. 8, 14—17). (Milyen érdekes, hogy itt Szent Pál megtartja az arám szót még a görög szövegben is. Ez kétségtelenül mutatja: olyan nagy hatást tett rá, hogy nem is változtat rajta. Úgy használja, amint az Úr Jézus ajkáról elhangzott.)

Az Úr Jézus egy másik formát is használ, amelyet szembeállít a szolgáléval. Erről János evangéliumában olvasunk: „Ti barátaim vagytok, ha megteszitek, amit parancsolok nektek. Már nem mondalak titeket szolgálknak, mert a szolga nem tudja, mit tesz az ura. Barátaimnak mondalak titeket, mert mindent tudtul adtam nektek, amit Atyámtól hallottam” (Jn. 15, 14—15). Közte és tanítványai közt a *barátnak a baráthoz* való viszonya érvényesül. Lássunk egypár sort egy ilyen imádságból. Boldog *Colombière* Kolos francia jézustársasági atyának, a Jézus Szíve-tisztelet nagy apostolának egyik imája: „Ó Jézusom, igaz barátom, a szó szoros értelmében véve egyetlen barátom! Résztveszel minden bajomban, segítesz elviselni azokat, sőt áldássá változtatod őket. A legnagyobb gyöngédséggel hallgatsz meg, ha hozzád fordulok velük s mindig van balzsamod sebeimre. Téged megtalállak mindig és mindenhol: sohasem vagy távol. Bizonyos, hogy szeretsz, ha én is szeretlek téged.”

Hogy mennyire barát az Úr Jézus, mutatja az is, hogy ellenségei is szemére vetik és azzal vádolják, hogy barátja a vámosoknak és bűnösöknek. De még tovább is mehetünk: az Úr Jézus az idősebb testvér a keresztények között. Ő az elsőszülött. A keresztény ember az Úr Jézussal *testvéri viszonyba* lép. Newman gyönyörű imája: „Ó Istenem, mennyire szeretted az embert, akit teremtettél! Mindent szeretettel veszel körül, hiszen mindent te teremtettél, de az ember a kedvenced. Azért jöttél közeink, hozzánk hasonló ember képében, húsd és véred volt, mint az elbukott Ádámnak. Minden érzésünk, gyöngeségünk, hajlamunk megvolt benned, kivéve a bűnt. Ó Jézus, nagy Isten, idősebb testvérem! Hogy félnék tőled, hogyne adnám neked az egész szívemet! Neked, aki oly szelíd, és oly szeretetreméltó vagy, olyan igénytelen és szerény, bizalomgerjesztő, természetes és alázatos? Most ugyan az égben vagy, mégis ugyanaz vagy, aki a földön voltál: mindenható Isten, drága kis gyermek, legszentebb, érző, egész ember!

Végül igen gazdagon fejlődött ki az áhítatnak az a formája, amelyben az ember Istent mint *jegyes jegyesét* veszi körül szeretetével. Ez a vonatkozás visszanyúlik gyökerében az *Énekek énekének* könyvére, amelyet misztikus módon így értelmeztek már a zsidók, és a keresztény Egyház is. De az Úr Jézus is a lelkek vőlegényének mondja magát. Nem búsulhat addig a násznép, míg a vőlegény vele van (Mt. 9, 14). Különösen kimélyül ez a vonatkozás a keresztény középkorban. A keresztény istenjejesi misztikának gyakorlati megalapítója *Szent Bernát*. Azután virágzása egyre dúsabbá lett és beláthatatlan perspektívát adnak neki a nagy középkori imákozó női misztikusok: *Boldog Mechtildis*, *Szent Gertrúd*, utóbb *Nagy Szent Terézia*. De nemcsak a női szentek kultiválják, hanem a férfiak is: *Suso Henrik*, *Jocopone da Todi*, *Keresztés Szent János*, hogy csak a legnagyobbakból említsünk néhányat. Az újkorból egy bájos példát idézek, amely közel áll hozzánk: *Lisieux-i Kis Terézét*. Imádságában a jegyes viszonya mellett ott van a gyermeki is: „Fájdalom, én csak olyan vagyok, mint egy szegény kicsi madár, amelyet még csak gyenge pihe főd. Repülni szeretnék, repülni, mint a sas, gyorsan és biztosan. Pedig csak a levegőt tudom apró szárnyaimmal

verdesni; nincs bennem még erő, hogy a magasba röppenjek. — Mi lesz belőlem? Talán meghalok a fájdalomtól, mikor látom, hogy milyen tehetetlen vagyok? Ó nem! Még csak szomorkodni sem fogok miatta. Vakmerő odaadással, haláltmegvető bizalommal maradok helyemen és két szememet isteni napomra szegezem, míg majd eljön a halál. Nem félek semmitől. Sem esőtől, sem jégtől, sem fagytól, sem szélről. És ha sűrű fekete felhők rejtjenék el előlem az én szerelmes csillagomat, ha azt kellene hinnem, hogy számomra nincs más, mint ennek az életnek vak sötétsége, ó, akkor lennék csak igazán és teljesen boldog, mert akkor lenne az én bizalmam végtelen. Rendületlenül remélnék, helyzetemen mit sem változtatnék, mert tudom azt, hogy a sötét felhők mögött ott ragyog az én isteni napom! — En kicsike kis gyermek odasimulok a királyok Királya trónjához és szeretem őt, az én lelkem szerelmes jegyesét, az én küzdő testvéreim helyett. Igen, én szerelmesem, másképpen nem tudom megmutatni, hogy mennyire szeretlek, mint azzal, hogy virágot hintek lábaid elé: azaz minden pici áldozatot, minden egyes szót és tettet föl akarok használni arra, hogy megmutassam, mennyire szeretlek. Ha ezer meg százezer virágra bukkanak, nem hagyom ott, leszakítom neked!”

Ennyiféle módon tud alakulni az Isten és ember közti imaviszony a társas érintkezés formái szerint. Természetesen még számtalan lehetőség van. De ezek talán a leggyakoribbak. Próbálja kiki azt, amely az ő lelkének legjobban megfelel.

Egy másik szempont: az *imádság ideje*. Bizonyos, hogy — nem számítva a parancsolt ünnepeket — nincs semmi előírás arra, mit és mikor kell napközben imádkozni. Nem parancs szerint kötelező ez, hanem a dolog természete szerint. Ha valaki viszonyban áll az Istennel, lehetetlen, hogy azt napjában többször föl ne újítsa, hogy az bizonyos órákban meg ne nyilatkozzék imádságban.

Talán azzal kell kezdeni, ami legtermészetesebb a keresztény embernek: az *esti imádság*. Az érettebb lelkiség megkívánja, hogy legalább 2—3 percig felöltözöttén imádkozzunk, mikor már lefekvésre készülünk, de relative ébren vagyunk és egész kedélyvilágunknak birtokában. Tartalmában adva van értelmileg a visszatekintés. Az ember befejezte a napot, maga elé állítja tapasztalatait a nap folyamán, hálát ad Isten kegyelmeiért, megvizsgálja, hogy viselkedett *vele* szemben, megbánja, hogy bűnt követett el. Azután Istennek ajánlja magát és éjszakáját.

A másik éppen olyan természetes: a *reggeli imádság*. Talán még egy árnyalattal fontosabb. Ezzel állítja be magát az ember egész napra az Isten szolgálatára. Ehhez egy-két perc elég, de arra az egy percre teljes csendet csinálók magamban. Lelkemből mondom: Köszönöm, hogy az éjjel velem voltál. Köszönöm, hogy adtál egy napot. Magam elé állítom a mai napot, kérem segítségedet. Ezzel meg van szentelve a kezdődő nap. Milyen szomorú, hogy a gyermekek ezt sokszor, nagyon sokszor elmulasztják! Szoktassuk rá a gyermeket a reggeli imára is. Lehet-e jó az a nap, keresztény értelemben, amely nem kezdődik Istennel? És persze akiknek van idejük, többet is szentelhetnek az esti és reggeli imára.

Napközben is érzi az ember, mikor szükséges imádkoznia. Például jó, ha étkezés közben az Istenre gondolunk: „Akár esztek, akár isztok, mindent Isten dicsőségére tegyetek.” Erre való az étkezés előtti és utáni ima, amihez még egy perc sem kell. A napközben való imákhoz tartozik az Ürangyala: egész hitünknek, egész keresztény létünknek alap-

ját, legmélyebb titkát, a megtestesülést állítja elénk, emellett a meleg gyermeki viszony kifejezése a Szűzanyával. De az alkalmi imának klaszszikus formái elsősorban az ún. *fohászok* (röpimák). A *Filótea* szerzője mondja ezekről: „oly nagy a hasznuk, hogy az imádságnak minden egyéb módját helyettesíthetik; ellenben ha elhanyagoljuk őket, alig van mód pótlásukra.” Mik ezek? Röpké, apró mondatok: „Én Istenem és mindenem!” „Szelid és alázatos szívű Jézus, alakítsd szívünket a te szíved szerint!” „Dicsőség a magasságban Istennek és békeség a földön a jóakarátú embernek!” Hogy bele tudják állítani ezek az embert az egész mindenségbe! Csak kimondjuk és máris erő érint bennünket.

Talán mindegyiknél fontosabb faja a napközben való imádságnak a *szenstéglátogatás*. Krisztus, aki barátom, jegyesem, testvérem, atyám, itt vár engem az oltáron. És hív: „Jöjjetek hozzám mindnyájan, akik fáradotok és terhelve vagyok.” Hív, állandóan hív, én pedig nem hallok meg, vagy legalább úgy teszek, mintha nem hallanám... Pedig ha akarom, van rá lehetőség. Ha az utcán járok és elmegyek egy templom előtt, hogy lehet nem bemennem, beszélni Vele? Ha csak egy percig vagyok ott, az is fűrdője a léleknek; de ha nem kell nagyon sietnem, lehet az egy percnél több is. Egy ismerősöm egyszer Németországban járt tanulmányúton. Egy kis luteránus fiú volt a vezetője. Betértek egy régi székesegyházba. Amint ott az üres templomban jártak, látja a fiú, hogy ő térdet hajt az oltár előtt. Megkérdezte: csakugyan hiszi, hogy itt van az Isten az oltáron? — Persze hogy hiszem — felelte az illető. — Ha maguk ezt igazán hinnék, akkor itt ülnének a templomban reggeltől estig. — Persze ez így túlzás, de lényegében igaz. Ha igazán szeretem az Istent, akkor fölkeresem őt a templomban és bemutatom neki szeretetemet. Ha nem is éppen reggeltől estig vagyok ott, de reggel és este között mégis csak találok valami időt erre. Ott a templomban sokkal könnyebb imádkozni, mint bárhol másutt. Szent a hely; csend van; magam vagyok *vele*. Egy protestáns barátom szeret katolikus templomban imádkozni. Megkérdeztem egyszer, miért? — Mert ott van az Eucharisztia. — Hát te nem hiszed ezt? — Nem, nem hiszem, de azt tudom, hogy ott mégis jobban lehet imádkozni.

Hogyan alakul az imaviszony szentséglátogatás alkalmával? Úgy tetszik, hogy háromféleképpen. Az egyik, a legegyszerűbb: az imádás. Letérdelek az Úr elé, kitárom előtte a lelkemet. Gondolhatok rá mint szenvedőre, mint megdicsőültre. Egyik legfölségesebb kifejezése ennek az *Adoro te devote, Aquinói Szent Tamás* közismert himnusza. Egy másik mód az, hogy elgondolom: az Úr Jézus, aki a szentségházban jelen van, ugyanaz most is, aki volt, és tovább imádkozik itt, — vele együtt imádom az Atyát. Az Úr egész életében imádkozott. A Getszemániban kérte az apostoloktól, hogy imádkozzanak vele, és nem kapta meg. Most megpróbálom én. Elöttem van a szenvedő, előttem a feltámadt Jézus. Vele imádkozom, vele élek, melléje térdepelek. És a harmadik lehetőség: mikor mintegy őt kérem, térdeljen mellém és imádkozzék velem együtt. Segítségül hívom a kérő imádsághoz. Úgyis őmiatta kapom meg, ha megkapom.

Sehol sem lehet annyira meghittén, intimen imádkozni az Úr Jézushoz, mint szentséglátogatás alkalmával. Itt igazán magunk között vagyunk. Együtt vagyok azzal, aki a legjobban szeret, s akit én szeretek. És hálaság lehetünk azért, ha természetes egyszerűséggel tudunk imádkozni, amint éppen jön. És az imádás meg a kérés mellett ott az imádság harmadik nagy hivatása: az engesztelő imádság. Soha nem nyílik

bensőségesebb alkalom rá. Itt vagyunk az Úr Jézussal, ketten vagyunk. Hol vannak a többiek? Mindegyikükért próbálok imádkozni, mindenkiért és mindenki helyett. Newman gyönyörű imája szerint: „Magad mondtad egykor és apostolaid által, hogy el akarsz rejtőzni a világ elől. Éz a jövendölés beteljesedett ma, jobban, mint valaha. Ám én tudom, amiről a világ nem akar tudomást venni, fogadd el hát helyettük hódolatomat és imádságomat!”

Még egy dolgot kell említeni. Tudjuk, hogy magát a napunkat, magát a tevékenységünket, magát a munkánkat kell imává változtatni. Ez a leghathatósabb imák közé tartozik. Azt mondja Platon a *Timaios*-ban: „Mindenki, akinek csak egy kis bölcsessége van, minden dolga kezdetén, mindenkor és mindenhol Istent hívja.” Csak egy példát: *Római Szent Franciskát* a rengeteg házimunka vissza-visszatartotta az imádságtól. Az ő mondása: „A férjes nőnek igen sokszor ott kell hagynia Istent az oltárnál, hogy megtalálja házi gondjai és munkái között.” Mindnyájan így vagyunk: az oltárt sokszor ott kell hagynunk, hogy megtaláljuk Istent tevékenységünk, munkánk közepette.

Végül még egy szempontból szeretném az imát megvilágítani: mondhatnám *terjedelme* szerint. De ez csak külső képe a belső élménynek: az ima hossza a belső mondanivaló intenzitásának igénye, benső imádságos életünk szükségletei szerint alakul.

Legelső a fohász: egyetlen sóhajtság, egyetlen kívánság, egyetlen felajánlás. Milyen egyszerű, és mégis mekkora élmény van mögötte! Assisi Szent Ferenc egy éjszakán át ismételteti: „Én Istenem, és mindenem!” Nem is akar többet mondani; ebben benne van minden. A vámos mindig azt imádkozta: „Istenem, légy irgalmas nekem, szegény bűnösnek!” — és megigazulást nyert ebből az egy mondatból. Az Úr Jézus is háromszor mondta ugyanazt az imádságot a Getszemáni kertben.

A következő forma ezzel rokon: egy *ad hoc* mondanivaló a tárgya. Egy kérés, egy felajánlás — szóval már nemcsak egy sóhajtság, hanem valamivel több. Ilyen a Miatyánk, az Üdvözlégy, ilyenek az orációk a miseszövegekben.

Egy harmadik az ismételőimák formája. Mondanivalója csak egy van, egy szóba fogott érzelem, hangulat; ragaszkodik ehhez, vele akar maradni, nem akarja elengedni az Isten kezét. Klasszikus kifejezései a litániák, rózsafüzérek. A görögkatolikus imák közt is találunk sok ilyet.

Aztán következőeknek a nagyobb imádságok formái, amelyekben az ember hosszabb ideig időzik és belehangolja magát: szentáldozási előkészület, hálaadás, gyónási imák. Ilyenkor úgy érzi az ember, hogy nem elég a rövid ima, hanem oly sok a mondanivalója, hogy egészen elmerül benne. Lelki szükséglete, hogy az ilyen imát mélyebben és hatásosabban mondja.

Van aztán két fajtája az imádságnak, két végtelen hullám, amelybe belemerül az ember, beleadja magát egészen. Egyikben fő az értelem: ez az elmélkedés, amely értelmi meggondolások sorozta. De van úgy is, hogy már elhal a szó és csak az érzelem uralkodik. *Vianney Szent János* megkérdezte egy öreg pástortól: mit tud csinálni órák hosszat a templomban. Az öreg ezt felelte: „Nézem Őt és Ő néz engem.” Ez teljesen elegendő az imádsághoz. Ezen a vonalon fejlődik ki a szemlélődő és misztikus imádság.

Már most hogyan fogjunk hozzá gyakorlatban az imádsághoz? Tanulnunk kell imádkozni. Erre valók az *imaformulák*. Vegyünk hason-

latot a költészet területéről. A költő ki tudja fejezni azt, amit mi nem tudunk, úgy, hogy ráismerünk a magunk érzelmeire. Itt van, hogy úgy mondom, a líra biológiai fontossága. Amit tartalmaz, az megvan mindenben, hiszen az östények közé tartozik, az emberi természetből adódik. Nagyjából ugyanúgy van az imánál is. Többé-kevésbé minden ember imaélete azonos, de nem mindenki képes kifejezni. Erre valók az ima-művészek, azok a klasszikus imaszövegek, amelyekben mi is megtaláljuk, szépen kifejezve, a magunk mondanivalóját. Aztán nagy iskola is ez számunkra. A zongorázásnál is először a mások műveit játsszuk és csak ha abban már tökéletesedtünk, akkor fogunk hozzá, hogy a saját mondanivalónkat is lejátsszuk. Az imádsággal legtöbbször úgy vagyunk, mint Izaiás képe mondja: morgunk mint a medve és nyögve bűgünk, mint a galamb. De hogy ebből zenei morgás és áhítatos bűgös legyen, ahhoz a nagy szerzők segítsége kell. Ezeknek nagyon sok haszna van. Segít a kötött szöveg az elszórakozás ellen. Megóv attól, hogy egészségtelen túlzásokba essem, hogy frázisokat, dagályosságot vigyek az imába.

A tanulásnak három fokozata van. Az egyik az, hogy megmaradok a szövegnél. Ez nagyon jó. De jobb a másik fok, amikor magamévá teszem és alkalmazom a magam igényeire, beleadom a magamét. A kész szöveg már nem akadály a egyénibb imádságnak. Így válunk jó tanítványból lassanként mesterré. Mikor *Rafael Perugino* műhelyében tanult, eleinte úgy festett, mint *Perugino*, de később kialakította a maga stílusát és lett belőle *Rafael*. Azt mondja egy nagy imádkozó: addig ragaszkodjék mindenki a mások imaszövegéhez, amíg ki nem nőnek a maga szárnyai. Érdekesen jegyzi meg *Neumann Teréz* látogatói, hogy ő a templomba nem visz magával imakönyvet, mert ami abban van, „azt az Úr Jézus úgyis tudja.” Ez így teljesen téves elv. Az Úr Jézus azt is tudja, ami a lélekbe van írva; mi nem azért imádkozunk, hogy az Úr Jézust tanítsuk, nem neki van szüksége a szövegre, hanem énnekem.

Itt aztán szemlét kellene tartanunk a klasszikus imaszövegek között. Szerencsére sokkal több van, mint hogy megtehetnénk. Csak a legnagyobbakat említjük meg, azokat, amelyeket sokszor Jézus Krisztus imáinak lehet érezni. Ezek közt talán első — a Miatyánk és az Üdvözlégy, meg a miseimák után — a *zsoltárok*. Isten akarata volt, hogy ezek ősidők óta megmaradjanak, mert a Szentlélek a költőjük és nagy-szerűen kifejezik, amit Isten az imádságban akar és amit mi Istennel szemben érzünk. A nagy konvertita, *Huysmans* mondja: azért lehet a nagy székesegyházakban jobban imádkozni, mert a régi falak már úgy át vannak itatva az imától, hogy ott megnő a mi buzgóságunk is. A *zsoltárokra* is lehet ezt a gondolatot alkalmazni. Az emberi szavak hogyan itatódnának át az imádság lehelletétől! És mire állna ez jobban, mint a *zsoltárszövegekre*? Ezt imádkozták Dávidtól kezdve a zsidók, ezeket mondták a próféták, ezeket imádkozta és sírta szenvedéseiben a babiloni fogságban sínylődő nép. Ezeket imádkozták az apostolok, az első keresztények a katakombákban és a cirkuszokban, mikor várták a vadállatokat. Ezeket imádkozták és tanították a térítő Bonifácok, Szent Gellérték, Assisi Szent Ferencek. És ezeket imádkozta maga az Úr Jézus is. Hogyne volnának mindennél alkalmasabbak a papi imádságra, az *Officium Divinum*-ra, amelynek valóban gerincét alkotják! El sem tudom képzelni a keresztény áhítatot például a *De profundis* nélkül.

Édes testvérei a zsoltároknak a keresztény himnuszok. Hozzánk még közelebb állanak. A keresztény költészetnek, a keresztény lírának legtestvéribb, legmélyebb kifejezői. Tele van velük a liturgia. Nem is igen lehet külön kiemelni valamelyiket. Leginkább a középkorban virágzik ez a műfaj, de most sem halt meg: lényege megmaradt a mai vallásos költészetben is. *Prudentiustól* a nemrég elhunyt *Claudel*ig mennyi nagyszerű vallásos himnusz és ének kelt szárnyra! Mennyi nagy katolikus lélek fejezte ki ilyen módon ima-érzelmét! A régi magyar költészetnek is sok szép vallásos kifejeződése van, az Ómagyar Mária-siralomtól meg Balassi Bálint költészetétől kezdve — és így eljutunk egészen a ma élő vallásos költőig, akik a vallásos élmények kifejezésében talán közelebb állnak hozzánk.

És aztán jön a klasszikus imádkozók nagy serege: az Ágostonok, Bonaventúrák, Nagy Szent Terézek, Szalézi Szent Ferencek, Newmannek... Sokat lehetne felsorolni, egész kincstár ez, egész imakönyveket tölt meg. Nekünk magyaroknak is van három egészen nagy imádkozónk. Azoknak, akik az értelmi imát szeretik, itt van Pázmány Péter; akik az érzelmit, azoknak II. Rákóczi Ferenc, — kevesen tudják róla, hogy nemcsak nagy hazafi és hadvezér, de nagy imádkozó is. És aztán aki legközelebb áll szellemiségünkhöz: a mi nagy Prohászkank.

Itt vannak a sasok, ha repülni szeretnénk; tanuljunk tőlük. El kell kezdeni a tanulást. Mindegy, melyiktől tanulunk. A lényeg, hogy elkezdjük. Nem baj, ha eleinte rosszul megy is. Nem várhatok addig, amíg tökéletesen tudom. Csak idő kérdése és mester lesz belőlem.

*Te vagy a Hegy,
És a hegyet nem lehet túlrepülni.
Te vagy a Völgy,
És völgyből nem lehet kirepülni.
Te vagy a Lég,
És a leget nem lehet átrepülni.
Te vagy a Föld,
És a földről nem lehet fölrepülni.
És Te vagy a Határ:
Csak tebenned lehet repülni:
Itt nem lehet és nem szabad,
Csak szépen, csendesesen megülni
És énekelni és örülni.
Mert Te vagy minden: a szirt és a fészek,
S a szerelmes anyamadr.*

ÜZENET

*Puhul már a vackor bele,
vége van a nyárnak,
ablakomra éjjelente
ősz szelek járnak.*

*Figyelek az őszi szélre,
mit dúdol szobámba,
ki-beszalad fűtőörészve,
most mintha megállna,*

*fülembe ság... Értem, értem...
átröpül a kerítésen
Aztán tovalebbről,
s eltűnik a csendben.*

Poór Bernát

A MONOGENIZMUS A TERMÉSZETTUDOMÁNYBAN

Az ember eredetének kérdését elmélyülten vizsgálják az antropológusok, paleontológusok és a teológusok egyaránt. Ha a természettudományos kutatások jelenlegi állását akarjuk áttekinteni, akkor először is a szóhasználattal kell tisztában lennünk. Az eredeti törzsek számának és a törzseken belül az egyedek számának meghatározása, két különböző dolog. Sajnos, megkülönböztetésük a szóhasználatban még mindig bizonytalan. Ezért szinte minden lépésnél meg kell kérdezni a szerzőt vagy a szöveget a használt kifejezések pontos értelméről.

Az eredeti törzsek számával kapcsolatban két felfogás lehetséges, a monofiletizmus és a polifiletizmus. A monofiletizmus elmélete az élő (jelen esetben az embert) egy természetes csoportba sorolja, amelynek tagjai ugyanabból a közös törzsből eredtek. A polifiletizmus ezzel szemben az élő, (az embert) különböző törzsekből eredezteti. A törzsek itt biológiai fajokat, esetleg tágabb rendszertani egységeket jelentenek. (A polifiletizmus elméletét használták fel állításaik igazolására a fajelméletek hirdetői.)

A monogenizmus fogalma azt fejezi ki, hogy egyetlen emberpár volt az emberi nem őse. A poligenizmus ezzel szemben az a felfogás, amely szerint több, esetleg egy tömeg őse volt a mai emberiségnek. E megkülönböztetések alapján tehát a monofiletikus, egytörzsű felfogás egyidejűleg poligenisztikus lehet, ha valaki az egy törzs több egyedét tartja kezdeti oknak, vagy lehet monogenisztikus, ha csak egyetlen kezdeti embert vagy emberpárt fogad el.

A mai antropológia, a nagyon eltérő emberfajták ellenére, kétségtelenül egyetlen fajban, a *Homo sapiens*-ben foglalja össze az egész emberiséget. Soktípusú, de szigorú egységet jelent ez a fogalom, teljes egyszerűségben. Az anatomia, fiziológia, összehasonlító embriológia azt sugallja, hogy „minden olyan, mintha a hominidák eredete monofiletikus lett volna” (Vallois.) Egységes elterjedését éppen sokoldalúsága és rendkívüli plasztikussága biztosította. Ez indokolja az egyes fajták kialakulását is.

A paleoantropológia nem ilyen egységes a fosszilis leletek tekintetében, de a tudósok zöme itt is a monofiletizmust vallja. Indiában, Siwaliskban felfedezett középmiocéni alakokat (Siva-, Rama-, Brama-, Sugrivapithecus) ma már csak túlzás árán hasonlíthatjuk össze az ember típusával, de joggal tekinthetjük a hominida-forma „megközelítő kísérleteinek.” Azt kérdezhetjük magunktól — teszi fel a kérdést *Eduard Boné* a *Nouvelle Revue Théologique*-ban közölt tanulmányában —, hogy a gyümölcstelen kísérletek mellett, amelyekről a *Sivapithecus* és társai tanúskodnak, nem volt-e más, több termékeny kísérlet is, amely az emberi fokra valóban eljutott és, amely igazolná azt a bőkezű elosztást, amely az *Australopithecus* idején megvalósult? Erre a kérdésre az antropológusok majdnem mind, egyöntetűen negatív választ adnak. 1940 óta *Weinert* úgy értékeli, hogy semmi okunk sincs fenntartani a vélekedést, hogy az antropoidáknak az első emberig vezető útja külön ágakon történt volna. „A hominidák családja egy általánosított, előrehaladó és egyetlen antropoid törzsből származott.” *Hooton*, *Hooton*, *Vallois* neves kutatók mind csatlakoztak az eredeti törzs

monofiletizmusához. „A polifiletikus elméletek, melyek egy század óta időközönként feltámadnak, nem mások, mint a régi, továbbból poligenisztikus felfogások és valójában semmi alapjuk nincs. Minden paleontologikus tény ellentmond nekik. Másrészt az összehasonlító anatómia határozottan megmutatja, hogy a hominida-együttes egy tömböt képez. Az a néhány analogia — amelyet a polifiletizmus védelmezői különböző módon értelmeznek, — nem tudja elnyomni a tények tömegét, amely a hominidák saját helyét megadja. Az ember származása bizonyosan monofiletikus” (E. Boné).

Ez a határozott elgondolás tudományosan nem zárja ki a már kialakult hominidák polifiletikus továbbfejlődését, amely az egyes ágak további egyéniesülését biztosíthatta. Hogy azonban ezekben az elágazásokban felismerjük a határozott irányban fejlődő szoros értelemben vett embert, ehhez már az archeologia értelmezését kell tekintetbe venni. A tűz használata, szerszám, vallási temetés, ékszerek, művészi megnyilatkozások szolgálnak megkülönböztetésül.

A polifiletizmus álláspontját vallók az emlősejlődés analogiájára is hivatkoznak. Az utóbbi húsz év tanulmányai szerint az emlős-hüllők kilenc meghatározott csoportja önállóan lépte át az emlős-szerkezet küszöbét. Az eocén kor rágcsálói hasonlóan fejlődtek ki az óceánok különböző részein tökéletesen autonóm módon. Az adott jelenségek párhuzamát többen szívesen viszik át az emberre. A monofiletizmus hívei ezzel szemben arra emlékeztetnek, hogy különbséget kell tenni a rendszertani fajfogalom és a filozófiai fajfogalom között. Az egyes állatfajok, rendek, sőt osztályok, ha mégoly távol állnak is állatrendszertani szempontból, mégis sokkal közelebbiek és egységesebbek állati mivoltukban és élesen különböznek az egyetlen ember speciestől, amely lényegesen és minőségileg más, a rendszertani hasonlóság ellenére is. Ez az oka annak, hogy a szaktudósok komoly többsége állítja, hogy az ember megjelenése sajátos jelenség, mely csak egyszer történhetett meg a hominidák egyetlen altörzsében. Piveteau azt gondolja, hogy a kiszáradt, utód nélkül kihalt ágak, — amelyeket a paleontologia felfed — csatlakoznak az emberreválás későbbi, mai típusához, amely egyetlen jelenséggént mutatkozik be az élet történetében.” Teilhard de Chardin az emberreválás két tengelyéről beszél, az egyiket Kelet-Afrikába, a másikat Indonéziába helyezi és szerinte mindkettő rendelkezik a négy fokozati forma sajátos gyűrűivel (*Australopithecus*, *Pithecanthropus*, *Homo neandertaliensis*, *Homo sapiens*). De a párhuzamosság és egyidejűség ellenére tagadja, hogy független jelenségek lennének. Szerinte inkább „az eredeti állandó fejlődés korai megtörését” jelzik, tehát az emberi törzs kettős elágazását az eredet közvetlen közelében. „Egyetlen egynek, az afrikai tengelynek sikerült a *Homo sapiens*-i formára emelkednie.” „Az emberreválás jelensége — mondja Chardin — ha folyamatában nem is volt szigorúan egyetlen, legalább sikerében különös és kivételes: egyetlen szár sikere a többi szár között.”

Bár a tudósok általános felfogása az, hogy a mai emberszabású majmok ősei 30 — 40 millió évvel ezelőtt már elkülönültek a hominidák családjától, Philipp Dessauernek más a véleménye. Azonban ezen az úton is a monofiletizmushoz érkezik. „A terciér utolsó másfélmillió évében, röviddel az ember megjelenése előtt, nagyon sok emberszabású majom lépett fel, a sztyeppéken éltek, egyenesen jártak, kezük felszabadult és emberszerű fogazatuk volt. Lélőhelyük Délkelet-Afrika. Legfiatalabb képviselői valószínűleg még az ember kortársai voltak... Ez

az ember előtti állatsoport kihalt az első ember idejében... Miért haltak ki? A legegyszerűbben és a legigazabban így felelünk erre: mert céljukat, az ember előkészítését betöltötték. Fordítva is fel kell tennünk a kérdést. Miért nincsenek ma az emberhez rendszertanilag legközelebb álló főemlősök, melyek egyszer már voltak? Sőt miért fejlődik el a főemlősök családfája az embertől? A felelet egyszerű. Miután jelen van az, amit el kellett érni, lebontjuk az állványzatot, amely az eléréshez szolgált. Ha azonban többször tudná az ember magát eredményesen létrehozni, akkor ezeknek az emberhez közelítéseknak mindig lenne jelentőségük.” (A szerző még nem közölt anyagából idézi *Karl Rahner, Theologisches zum Monogenismus* című művében).

Lássuk ezek után, hogy a szoros értelemben vett monogenizmus számára milyen értékkel bírnak a paleontológiai leletek. A paleontológusnál mindig fennáll a veszély, hogy leletét túlértékeli minimális alak-tani különbségek esetén is. Leletének ritkasága, töredékes jellege nagy lélektani fontosságú és a leírás aprólékosságára készíti a kutatót. Ez az oka annak, hogy a fosszilis emberfajok és nemek egy időben rendkívül megsokszorozódtak. Ha egy régebbi paleontológiai értekezést nyitunk ki, legalább 15 nemet és sokkal több fajt számolhatunk össze benne, amelyeket mindenki kedvére katalogizálhatott. A modern antropológia mintegy tíz év óta erőteljesen fellép ezzel a túlzással szemben. A „klasszikusok” és a legmérsékeltőbbek már érezhetően összezsúglották a legyezőt és megelégednek négy nemmel és nyolc fajjal, ahhoz, hogy az egész törzset rendszerezzék. Az egységesítés áramlata folytatódik és elismert hangokat lehet hallani, amelyek még jobban össze akarják vonni az *Australopithecust*, a *Pithecanthropust*, a *Homo neandertalienst* és a *Homo sapienst* két nemre, sőt csak egyetlen egyre, a *Homo-ra*, amely három fajt foglalna magába: a *transvaaliensist*, az *erectust*, és a *sapienst*. *Robinson, Mayr, Heberer, Livingstone* stb. — eltekintve a személyi árnyalatoktól —, hasonló álláspontra jutnak. Általában úgy értékelik, hogy sehol sincs szakadás az *Australopithecus* és az ember között. A rés be van tömve a törzsi vonal mentén. Ez az új rendszertani áramlat is megfelel az ember új értelmezésének: az ember főemlős, de kivételes és alapvető biológiai eredetiséget képvisel és ezért hiába-való lenne törzsfelföldését tisztán az állatvilágból vett megfigyelések alapján megítélni.

Elterjedésében az embert egyetlen állatfajhoz sem lehet hasonlítani. Az embert bámulatos életmódi alkalmazkodása minden élettérben fenntartja, a fajosodás folyamata bezáródott, nincs értelme, hogy tovább töredezzon új fajokra. „Az ember specializációja despecializációjából áll” — írja Mayr. Ez azt jelenti, hogy az ember azért képes faját megtartani, (specializáció) mert éppen faji jellege nem merev, hanem alakítható, alkalmazkodó, ebben áll despecializációja. Ha pedig egy faj győzedelmesen meghódítja a környezet összességét, amely elméletileg előtte nyitva áll, akkor ettől fogva már lehetetlen további fajokra szét-esnie. Az ember alapvető eredetiségének és lényeges találékonyságának ez az új biológiai kifejeződése, ez a faj alkalmas arra, hogy biológikusan behatoljon a gondolkodásba. A kialakult biológiai feltételek a gondolkodással olyan kölcsönös okszerűséget alkotnak, amelyből az élet már csak egy dinamikus, összetartó irányú fejlődést biztosíthat. „...a mi tapasztalatunk mezején az ember az egyetlen olyan faj, amely legyőzhetetlenül arra irányul, hogy anyagilag és lélektanilag megkösse magát és így szoros biológiai értelemben kialakítsa a meghatározott

természet egyetlen szupraorganizmusát” — így foglalja össze a problémát Teilhard de Chardin. Az ember „felfedezett” újszerűségének sajátos feltételei felhívják a figyelmet arra, hogy a tudósok ma jobban kidolgozzák az „élet ezen új fájának” (Piveteau szerint) gondolkodó jellegét, amely letagadhatatlanul a fajosodás folyamatának kivételesen lezárt szakasza felé tart.

Nem beszéltünk még arról, hogy milyen volt a hominida-törzs nagysága az emberréválás pillanatában. Másként szólva meg lehet-e határozni az emberiség hajnalán élt egyedek vagy emberpárok számát? Az egyedek vagy párok mono- vagy poligeznizmusa vezette-e be az emberi nemet? Ez az utolsó kérdés, amit fel kell tennünk a tudományunk. Vajon a tudomány képes-e megmutatni azt a módot, amelylyel elértük az emberi „küszöböt”? Vajon „egy lépéssel” történt két generáció között vagy pedig a lassú áthaladás „zónája” volt több generáció leszármazásában. Amíg a mono- vagyis polifiletizmus kérdésében a tudományos ítélet az elfogadott paleontológiai adatok és az összehasonlító anatomia törvényei szerint sajátos szilárdsággal és szigorúsággal vonhatja következtetéseit, addig a mono- vagy poligenizmussal szemben a szűk módszertani határok miatt csak indirekt következtetésekre juthat. A paleontológia valójában az élőlény szerkezetére irányul és rosszul fejezi ki a hordozott egyéneket, méginkább azok számát. Ahhoz, hogy egy biológiai szerkezet felderüljön, nélkülözhetetlen a jelenség megfelelő száma, hogy elbírja a fosszilizáció és a felfedezés véletlen eshetőségeit. Példával illusztrálva: egyetlen elásott aranyat a hely pontos ismeretének híján csak nagyon kis valószínűséggel lelhetünk fel, a sokfelé elrejtett sok példány nagyobb bizonyossággal kutatható. Teilhard de Chardin megjegyzi, hogy minden nagy távolságba való kitekintés, így a paleontológia is csak maximumot közöl velünk, vagyis a nagyszámú adatok átlagos jellegét. „Ha egy fosszilis állapotú állati forma kezd előttünk megjelenni, akkor már csapatnak kell lennie belőle.” Az egyes részletekről nagyon rosszul értesülünk. Ez a jelenség nemcsak sajátosan biológiai. Alig néhány évszázad távolából nem tudjuk közös nevezőre hozni a bushmannok eredetére vonatkozó feltevéseket, nyelvi különbségeik magyarázatát. Rosszak az értesüléseink a nagy civilizációk kölcsönhatásairól és kapcsolataikról, amelyeket például Kína tartott fenn valamikor Afrikával vagy Polinézia Délamerikával. Zimbabwe mesés romjai alig néhány évszázada léteznek, de pontos idejük, építőmesterük és jelentésük tárgyában már annyi hipotézist alkottak, hogy specialisták vannak, akik már csak ezzel foglalkoznak. „A múlt biológiai vagy kulturális valóságai csak nyomokat hagynak meg magukból, amelyek mennyiségi maximumoknak felelnek meg, ez jelenti állandóságuk és virágzásuk szakaszát; születésük és keletkezésük periódusa pedig megfelel tartamuk és tágaságuk minimumának, — mindez automatikusan eltűnik távlataink elől, anélkül, hogy nyomot hagyna” — írja Teilhard de Chardin. Ma már naív dolog az evolúciós törzsnél megjelenő „fehér tengelyek” bizonytalan szakaszát arra felhasználni, hogy a transzformizmust illúzióvá zsugorítsuk. Ezek az ismeretlen „fehér” szakaszok a valóságban a törékeny átalakulások zónáinak felelnek meg, amelyek szükségszerűen arra irányulnak, hogy elmosódjanak az idő rétegezettségében. Valójában egy lényeges törvényt tarthat szem előtt a paleontológus, amely a beavatatlanok számára éppen a folytonossági hiányt mutatja a kölcsönös törzsek között. Ez pedig „a fejlődési tengelyek elhomályoso-

dásának 'a törvénye', amely az élet növekedésének és a növekedés valóságos mozgásának hiteles mutatóját alkotja. Tehát az a tény marad számunkra, hogy a paleontológia, — amely meglehetősen biztosan ismeri a fejlődési struktúrákat, — azokat összehasonlítja, a megfelelőket egybekapcsolja, képtelen megoldani az új struktúrák eredeténél lévő egyedek számának problémáját és megjelenésük módját. „A tudomány szemében, amely távolból csak az összességet ragadja meg, az első ember csak tömeg lehet. Teilhardnak ez a neves megjegyzése nem ítélet az első ember megjelenéséről, csak arra hívja fel a figyelmet, hol vannak tudományának módszertani korlátai. A paleontológia előtt megjelenő „első ember” az első generációk sokaságát jelenti, akik megfeleltek már a „fossilizáció követelményeinek” és belőlük az egyetlen faj jellege ismerhető fel minden számszerű sokaság és alaktani összetettség ellenére. A szoros értelemben vett monogenizmus megállapítása olyan feladatnak látszik, amely éppen sajátos természete miatt csúszik ki a paleontológia tudományos lehetőségei közül. Nem kívánhatunk egy módszertől többet, mint amennyit adni tud. Így a mono-, illetve poligenizmus kérdésének eldöntése a természettudomány körén kívül eső kategória marad, mert tapasztalatilag igazolhatatlan.

Azok az új kutatások sem elegendők a kérdés tudományos eldöntésére, amelyeket a neodarwinista genetika a mutációk mértékével és a kísérleteknél keletkező új egyedek születésével és fejlődésével kapcsolatban végzett. A kutatások szerint ugyanis a génikus mutáció jelenségét egy egyedben sohasem figyelték meg. Sok természettudós hajlik arra a véleményre, hogy egy új faj az egyedek kis csoportjában születik meg, amelyeknek a „szerencse” egy életképes változással kedvezett. Amikor egy faj megváltozni képes, úgy látszik már minden egyede képes erre, a mutációnak tehát szabályosan kell megjelennie egyszerre több ponton. A vertikális kiterjedésben, — legalább is az eddigi megfigyelések tanúsága szerint — egyetlen változás sem valószínűsíti meg a várt fajalkotó ugrást. Szükséges tehát feltételezni, hogy az egyenesirányú kiválogatódás a generációk láncán felhalmozódva valósult meg és amint előrehaladva kedvez a többi változásoknak, ezzel fokozatosan megnyilvánul az új struktúra, míg végre megjelenik az új faj. „A változó biológiai egység nem az egyed, hanem a népesség, az egyedek egy természetes csoportja. Ezáltal azt mondjuk, hogy itt-ott a népességben megjelenik egy új örökletes jegy és akkor fejeződik be, amikor megtaláljuk minden egyednél több kevesebb generáció után” (Vandebroek és Renwart). A faj átalakulásának mechanizmusa lassú és fokozatos, és lépcsőzetesen jelentkezik olyan hatalmas időszakban, amelyet csak geológiai órával lehet mérni. A genetika és a transzformizmus tana ma inkább hajlik arra, hogy a faj felépítő folyamatának horizontális (egyidejű egyedek) és vertikális (az egyedek generációs egymásutánja) kiterjedésében bekövetkező változás nem „egyetlen lépés” pillanatnyi határában volt, hanem lassú áthaladás egy bizonyos „zónán”.

Amikor a tudományos törekvések az ember keletkezését az általános biológiai törvények irányítása alá helyezik, figyelmen kívül hagyják a monogenizmus történelmi vagy kinyilatkoztatási aspektusát. Csak azt akarják mondani, hogy a probléma jelenleg tudományosan „végiggondolhatatlan.” Viszont amennyiben az egész természet közös törvényei mellett az ember egyedülálló létező, úgy eredetében is sajátos tényezők szerepelhetnek. *Julien Huxley* szerint az ember „biológ-

giai forradalom, egy új uralom kezdete az élet egységbe tömörült folyamatában és erőteljes környezeti alkalmazásában.” Mégha ki is mutatják szervezetének állati származását, nem olyan, mint a többi állat, mégha főemlősökhöz tartozik is, akkor is kivételes főemlős. A tudósok az emberi jelenséget szinte egyhangúlag valóban hallatlan biológiai eseménynek ismerik el, amelynek nincs közös mértéke az egyéb irányok fejlődési próbálkozásával. „Az emberrel új biológiai sík jelent meg. Az emberi szint felváltotta az állat szintjét” (A. Vandel).

A fenti kijelentésekben már a tudomány új magatartását is megfigyelhetjük, amely átszínezi megállapításait. Azaz nemcsak azokat a tényeket terjeszti elő, amelyekkel az ember átment a többi állatfajokkal közös fejlődési szakaszokon, hanem utat nyit az ember minőségileg más szemléletének is. Az ember különleges helyzete az egész szerves világban, óvatosságra int az eredete kérdésében is. Így véleményezi a kérdést Teilhard de Chardin. És ez az a pont, ahol az ember eredetének kérdésében a kinyilatkoztatáson alapuló teológia szolgálhat eligazítással a hívő ember számára.

PILINSZKY JÁNOS VERSEI

ÖNARCKÉP 1940-BŐL

*Sírása hideg tengelyében
áll a fiú.*

EGY SÍRKÖRE

Túlhevített virágcsokor.

KÜLÖNITÉLET

*Különítélet minden éjjel.
Magányos exhumáció.
Kiemelek egy ismeretlen embert
a semmiből, és eleresztem őt.*

PASSIÓ

*Csak a vágóhíd melege,
muskátliszaga, puha máza,
csak a nap van. Üveg mögötti csendben
lemondanak a mézáróselegények,
de ami történt, valahogy
mégse tud végetérni.*

A NÉGYSZÁZÉVES SHAKESPEARE

Manapság közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy a művészhöz soha sincs egyedül. Nagyot, maradandót azért tud alkotni, mert egy kor — egy nemzet, vagy egy világ — áll mögötte; attól kap témát és „megrendelést” biztatást vagy gáncot, alkotó-kedvet vagy — indulatot. A magányos húr hiába zengene, rezonátor kell, halk és szegényes melódiáit az erősíti föl, az alakítja telt, sokszólamú zenévé. Manapság nem hiszünk tehetségeket temető korokban. Inkább Berzsenyivel tartunk, aki szerint a zseni „koporsóból is kitör és eget kér”, és magunkénak érezzük *Weöres* vallomását: „Ládd, nekem a jelenkor jó rokon: embert nevel s nem langyos-vízbe nyom.” Attól sem félünk, hogy a társadalom szerepének hangsúlyozása lekicsinyitené a művész személyes teljesítményét. Hisz az alkotó nem szolgai módon vagy becsületlen iparosként vállalja és elégíti ki a „társadalmi megrendelést.” Személy módjára lép a világba, felelős, érző lelkiismerettel reagál annak tényeire, és minden megnyilatkozása állásfoglalás. A kornak ő ad arcot, s amíg rajzain dolgozik, kirajzolódik az ő arca is.

De ha minden mű „költő és a kor” közös alkotása, mintha volnának a történelemben olyan pillanatok, amelyek egy-egy egészen kivételes tehetségnek soha nem ismétlődő lehetőséget adtak arra, hogy nagyot teremtsen. Ilyenkor mintha gazdagabb volna az élet a szokottnál, s a művész témában, közönségigényben, technikai lehetőségekben többet kapna más korok alkotóinál. A magyar történelemben ilyen nagy pillanat volt a Petőfié. Európa „pillanati” közül Homéroszé, Dantéé és Shakespeare-é a leghatalmasabb.

»A Shakespeare-i pillanat«

Shakespeare előtt mint — közvetve vagy közvetlenül ábrázolható — téma a késő-reneszánsz Angliája állt. De Anglia, „a tenger ölen szunnyadó hattyúfészek” akkoriban a világ központja lett. A hirtelen iparosodás s a nyomában járó polgári fejlődés, a spanyol Armada legyőzésével a tengerek uralma: az egymásra halmozódó hirtelen gazdasági, társadalmi, politikai átalakulások teljesen fölforgatták belső életét és elébe nyitották a kontinenseket. A régi életkeretek ledőltek, a szemhatárok váratlan kiszélesedése a lelkek világában is páratlan válságot idézett elő. Shakespeare nemzedéke úgy érezhette magát, mint a tengerész, akinek hajója szűk, de biztonságos csatornák partjai közül egyszerre a nyílt tengerre jut.

Váratlan lehetőségek és váratlan veszedelmek előtt az erzsébetkori angol — a Shakespeare-ismertető *Jean Paris* szerint — „olyan idők tanúja volt, amelyekben sem a logika, sem az erkölcs nem fékezte a hatalomvágyat, s amelyekben a hatalom főképp túlzásokban keresett megnyilatkozást.” Shakespeare sokszor sorolja megdöbben mondatokban korának borzalmait: „Ó, kegyes lord, ezek veszedelmes idők! Az erényt elfojtja az aljas törtetés, a szeretetet elüzi innét a gyűlölet keze. Undok romlottság az úr mindenfelé, és az igazság száműzve van Fölséged birodalmából” (VI. Henrik). S talán még megrázóbbak, mert személyesebbek, a LXVI. szonett kétségbeesést sugalló mondatai:

Fáradt vagyok, ringass el, óh, halál:
 az Erdem itt koldusnak született
 és hitvány Semmiségre pompa vár
 és árulás sújt minden szent Hitet
 és Becsületet rút gyanú alá
 és szűz Erényt a gaz tiporni kész
 és Tökéletest korcs utód gyaláz
 és Érc-erőt ront béna vezetés
 és Ésre láncot doktor Balga vet
 és Hatalom előtt néma a Szó
 és Egyszerű kap Együgyű nevet
 és Rossz-kapitány rabja lett a jó.

Fáradt vagyok; jobb volna sírba mennem...

A középkor határozott formát adott az életnek; korlátai dőlten soha nem sejtett erejű, fékevesztett indulatok szabadultak föl az emberek lelkéből. Hobbes akkortájt fogalmazta a *homo homini lupus* elvét, s a rend biztosítékát a hatalmasabb akarátának zsarnok érvényesülésében kereste. De a hatalom is erkölcstelen! Ha régen az volt, legalább igazolni próbálta önmagát — maga s az alattvalói előtt. Most nyíltan önkényeskedik: „Az erő önkény lesz, az önkény Mohóság, s ez az egyetemes farkas, Mit erő és önkény közösen segít, Egyetemes prédára kényszerül, s végül magát falja fel” (*Troilus és Cressida*). Ezekben a katlanokban izzik Shakespeare alakjainak sok vad indulata, ilyen viharokban próbál „magában bízni” annyi Shakespeare-i hős.

És ennek a kornak kísérleti műhelyében kap szempontokat maga Shakespeare a történelem drámai pillanatainak, egyéniségeinek megértéséhez. A történelem mindig „történelmi időkben” válik író és közönség problémájává. Anglia polgárosodása nemcsak a tengerek látóhatárát nyitotta meg Shakespeare előtt, hanem a történelmet is. A múltban ő nem kalandos eseményt, nem mesét keres, nem is a gondviselés nagy szándékait. Embert, egyéniséget nyomoz, aki hasonló az ő korának embereihez. Érdekek, indulatok harcát figyel a külső világban s a jellemeken belül. Konfliktusokban gondolkodik, s a szemlélete szükségszerűen válik drámaivá.

A drámai témán kívül azonban drámára éhes közönséget is adott neki a kor. „Nem véletlenség, hogy amikor Shakespeare és társai új színházat építettek, Globe-nak nevezték. Ezeken a deszkákon elfért az egész földkerekség, de már mennyország és pokol nélkül, mert a reneszánsz világszemléletében a pokol fölemelkedett a föld színéig, a mennyország lebecsátkozott a földi tájra... A nézőközönség primitív hite a költő sugallatos szavában, amellyel egy darab átkötözött rongyan aranyhajú bábút volt képes látni, a színpadot a korlátlan lehetőségek egységes keresztező pontjára helyezte.” Ezek a sorok *Hevesi Sándortól* valók, de a modern Shakespeare-előadások elemzésekor azóta is sokat írnak a két kor színházi lehetőségeinek, közönségének eltérő vonásairól. Napjainkban megszólaltatják Shakespeare-t operák színpadán, átültetik a film formanyelvére, s épp a próbálkozások sokfélesége jelzi, hogy e kísérletek váltogatatlansága változatlanul negatív. *Babits* Az európai irodalom történetében számol be arról, milyen kegyes tapasztalatokat szerzett egy Shakespeare-előadás megtekintésekor. Igen: Shakespeare, a leginkább színpadra-termett drámák írója a mai színpadon (vagy a filmvásznon) minden modern technikai lehetőség

ellenére nem adható elő olyan sikerrel, mint saját korában. A színpad a mai ember számára mást jelent, mint a XVI—XVII. század angol lordjainak és mesterlegényeinek. Mindenesetre kevesebbet.

Az a zaklatott kor nemcsak szórakozást keresett a színházban. *Marchette Chute* Shakespeare-ről írva nagyon megnyerően rajzolja Shakespeare kortársainak műveltség-szomját: „A londoni ember nem azt várta elsősorban a könyvtől, hogy szabadidejének kellemes játékszere legyen. Azért olvasott, hogy megtanulja, amit tudni vágyott: a nyomdából dőltek a könyvek, amelyek számvitelre, mezőgazdasági munkára, lantpengetésre oktatták, megtanították arra, hogy lehet a selyemből kivenni a foltot, hogy kell ízetlesen főzni, lovagolni, szépen írni. Talált könyveket a szemzés művészetéről, a kamatszámításról, arról, hogy mit kell tenni baj esetén, ha nincs orvos a közelben. Voltak receptgyűjtemények, álomfejtőkönyvek és az amatőr tengerészek számára hajózási útmutatók. London Erzsébet idejében a türelmetlenség városa volt: a polgárok farkaséhséggel estek neki az ismereteknek, és a lehető legrövidebb idő alatt iparkodtak bekebelezni őket.” S ha a könyv az ismeretek forrása volt, a színpadon magát kereste a reneszánsz ember. Nem Polonius gáncsos fontoskodásával, hanem Hamlet figyelmével.

A színház a város hányatottsorsú polgárának valóban „temploma” lett, ahol nem ugyan áhitatban, de tapsban, a könnyben vagy a nevetésben összeforrott sorstársaival, s öntudatlan, észrevétlen „tükörbe nézhetett”. Ennek a közönségnek életszükséglete volt a színház, s a drámaírónak egyszerre adta azt a kettőt, amire igazi művésznek szüksége van ahhoz, hogy nagyot alkothasson: az igényt és a lelkesedést.

De Shakespeare színháza nemcsak abban az értelemben volt Globe, hogy a színpadán mennytől pokolig egyesítette a teremtet világot. A nézőtérben is volt minden rendű és rangú ember — a szénhordóktól, a csavargóktól meg a zsebmetszőktől a fentebb társaság úrhölgyeiig. A földszint népe előadás előtt és közben sört ivott, virslit evett, alkalomadtán almát, diót vagdosott a színészek fejéhez, és állandóan pipázott. A hölgyek sírtak, jajveszékeltek és hangosan kacagtak. Az urak pedig magán a színpadon béreltek helyet, hogy a színészek játéka mögött élvezni tudják a közönséget is. A prédikátorok hiába nevezték ezt a színházat a Sátán templomának, elszörnyedésük inkább reklámul szolgált, mint elriasztásul. *Sir Roger Wilbraham* egykorú újságja — mint *Marchette Chute* idézi — beszámol egy nyomdász esetéről. Valamelyik nyomtatványából nyakán maradt egy csomó eladatlan példány. „Rávettem egy prédikátort, hogy egy beszédében kárhoztassa mennydörgő szóval, s akkora lett a kelete, hogy hat kiadásban kellett még újra-nyomni.”

A Shakespeare-i színház sokszínű közönségéből az utókor szívesen becsmérelte a földszint mesterlegényeit, de Shakespeare mégis nekik köszönheti azt az egyetemességet, amely a legéteribbet is össze tudja kapcsolni a hétköznapokkal. Egyébként a modern kutatás sokban föl is menti ezeket a mesterlegényeket régi gyanúk meg vádak alól. Mindenesetre műveltebbek, igényesebbek lehettek, mint ellenfeleik beszámolóiból, a városi tanács jegyzőkönyveiből, prédikátorok megnyilatkozásából hihetjük. Hevesi Sándorral szólva „minden durvaságuk, barbárságuk mellett megvolt bennük a nagyság iránt való érzék és fogékonyság”. És ezen felül még valami. Teremtő fogékonyság a mindenható szó iránt.

Mert Shakespeare nagy Glóbusának titka, varázsvesszeje a szó volt. Ma a film izgalmas tájakkal, ritka látványosságokkal illusztrálja, a rendezői lelemény eleven ligetekbe állítja darabjait, vagy előadás közben a természetet híven utánzó elektromos kisülésekkel idézi föl a vihar hangulatát. Mindez azonban a vereség beismerése. A modern világ nemcsak a közönség érdeklődésének irányában különbözik Shakespeare korától, hanem abban is, hogy a mai ember lelkében egyre csökken a szó felidéző ereje. Ezért keresi a pótszereket, s azoknak mértéktelen élvezte még tovább gyöngíti érzékét a szó hatalma iránt. Pedig a szó s a képzelet gazdagabb és gyorsabb a valóságnál, még akkor is, ha azt a kamera sokszerű hatalmával közelítjük meg: a legtökéletesebb díszletezés vagy filmbravúr sem versenyezhet Shakespeare szavaival, ha azok valóban fejedelmi képzeletre találnak.

A képzőművészetek világában sokszor csodálkozunk, hogy egy-egy kor milyen könnyedén és szinte véletlenül találja meg a művészi izléséhez, igényeihez illő technikát. Máskor eltérés mutatkozik a művészi szándék és a technika közt: a technika késhet, vagy megelőzheti korát. A költő technikája a nyelv lehetőségeire épül, az pedig minden más nyersanyagnál szorosabban kapcsolódik a társadalomhoz. Shakespeare Angliájának nyelve éppolyan gazdag, forrongó, erőssel, ízzel, lehetőségekkel teljes volt, mint társadalma vagy emberalakjai. Egy angol Shakespeare-kutató (*Patrick Cruttwell*) épp nyelvi szempontból méltatja a „Shakespearean moment” csodáját. *Henri Fluchere* szerint „ez a csodálatos pillanat egyedülálló a drámairodalom történetében”. Ő „poésie parlée”-nak mondja Shakespeare költői nyelvét. Biztos, hogy a korforduló nemcsak a múlt társadalmi kereteit törte össze, hanem újszerű nyelvi átalakulásokat is megindított. Ahogy a világ sokértelmű és bizonytalan körvonalú lett, lazulni kezdett a szó és a valóság egyértelmű kapcsolata is, anélkül, hogy a szó mindjárt elveszítette volna primitív valóság-földidéző erejét. Shakespeare nyelvművészetének varázsa, hogy egyszerre primitív és magasrendűen költői, s ennek az alapja a nyelvben van, amelyet kora kínált elé.

Szó és valóság viszonyának ezt a játékos: bizonytalan s mégis rop-pant erős kapcsolatát Shakespeare nyelvének két jellegzetességén lehet legjobban lemérni. Az egyik a szójátékok gyakorisága. *Mahood* a Rómeó és Juliának százhatvanöt szójátékot számlált, a IV. Henrikben százötvenet, s egy-egy Shakespeare-darab szójátékkészletét átlag nyolcvanra becsüli. Shakespeare egy kamasz szertelenségével halmozza ezeket a nyelvi bukfenceket nemcsak a bohócok szavában, hanem Hamlet szövegeiben is, jelezvén, hogy a szójáték számára több pusztá szellemeskedésnél: csodálkozás és szédület, a valóság sokértelműségének fölfedezése.

S a másik, nemkevésbé megragadó nyelvi bravúr Shakespeare metaforái. *Paszternák* szerint Shakespeare „sasrőptéből” látta a valóságot: „magasból, mégis élesen, a pillanat villanó fényében”. A shakespeare-i metaforák nem üveg alatt kitenyészett különleges, de beteg virágok, hanem a valóságtól mámoros szellem látomásai. A magyar költészetben Petőfi metaforái emlékeztetnek rájuk, nemcsak mert Petőfi valóban ösztönzést is meríthetett Shakespeare-től, hanem mert nyelvi helyzetük is hasonló: Petőfi egy népi nyelvkincs irodalmivá emelkedésének kezdetén alkotott, Shakespeare az angol nyelv nemzetivé és irodalmivá válásának hajnalán.

Babits szerint egy költő életművének légjellegzetesebb és legkritikusabb eleme a valósággal s a hivatásával szemben elfoglalt költői „attitűdjé”. Shakespeare költői attitűdjét is korának köszönheti. Egyszerre él benne az újkor alkotó bátorsága és személyes felelősségtudata meg a középkor alkotó alázata. Tudjuk, bármily jelentős és közkedvelt volt is a színház az erzsébeti korban, a drámaíró nem számított komoly íróembernek. Ez a felháborító méltatlanság óvta meg Shakespeare-t a személyesség kísértésétől, amely — korszellem lévén — sokszor tévútra vitte a reneszánsz legnagyobbjait is. Ez kényszerítette arra, hogy ábrázoljon és ne magyarázzon, a valóságot szólaltassa meg, és maga ne beszéljen bele a valóság szavába. Mennyire kikölkentének egy Tolsztoj alakjainak csodálatából jóakarató, de nagyon tökéletlen bölcselkedései! S még szerencse, hogy nála külön szégyenkezik a személyes filozoféma, nem tolakszik a műbe, nem burjánzik rá az alakok öntörvényű életére. A modernek már sokszor egészen nyíltan illusztrációnak tekintik az alkotást; alakjaikkal úgy bánnak, mint marionett-figurákkal: rángatják őket eszméik fonalán, s könnyű szívvel válnak meg tőlük, ha teljesítették kötelességüket. A modern filozófiai ihletésű dráma, *Sartre* vagy akár *Brecht* drámája az író gondolatát szervírozza, azt öltözteti figurába, mesébe. Shakespeare nem azért írt, hogy illusztrálja ez tetszetős csomagolásban népszerűsítse a gondolatait. Igazi alkotó volt, aki maga is alázatosan áll a világ előtt, amelyet másol, s a másik világ előtt, amelyet megalkotott.

Shakespeare drámái nem tanmesék. Annak rosszak volnának, mert sokan sokféle tanulságot vonnak le belőlük, a tanmesének pedig egyértelműnek, világosnak kell lennie. Az igazi műalkotás azonban a valóság sűrített újrafogalmazása: s mint a valóság, nem arra termett, hogy kész tanulságokat adjon, hanem, hogy megdöbbentsen, eszmélkedésre indítson.

„Tükröt tartani a természet elé” — ez volt Shakespeare alapvető írói programja. És Shakespeare tükrében magát láthatta a reneszánsz, s az emberi lét egy roppant lehetőségét látja kibomlani a modern néző vagy olvasó.

Heller Ágnes cikket írt a *Világosság*ba arról, hogy „Van-e helye Istennek Shakespeare világában”. Azt állítja, „értelmetlen és groteszk” azt kérdezni, mit tanít Shakespeare a lélek halhatatlanságáról, Istenről stb. Igaza van: Shakespeare valóban „nem próféta, nem is agitátor, aki valószínű vagy akár egyéb tantételek hirdetésére érezte volna magát hivatottnak”. De mi azt hisszük, ő sem kérdez helyesen. Cikkének problémafölvetése veszedelmesen emlékeztet a mechanikus materialisták érvelésére, akik a fizikai világból távcsővel, mikroszkóppal akarták kitagadni Istent, azon a címen, hogy nincs hely számára, mert mindent betölt az anyag. Van-e helye Istennek a világban? Van-e helye az emberi pszichében? Ha komolyan vesszük az isteni transzcendenciát, vagyis számolunk azzal, hogy Isten egészen más, mint a világ, akkor ezek a kérdések egy-csapásra értelmüket veszítik. Vulgárisan szólva: a világ minden zugát betöltheti az anyag atomjaival, parányainak erőhatásaival, a Isten mégis jelen lehet benne, nem az atomok „hézagában”, ahogy a primitív antik atom-elmélet gondolta, hanem az anyag „mögött”. Istennek nincs szüksége fizikai vagy metafizikai „hézagokra” ahhoz, hogy a világban jelen legyen. És nincs szüksége pszichikai hézagokra ahhoz, hogy jelen legyen az emberi lélekben. Nem a természetes motiváció üreibe „lép be”: teremő

hatalommal a természet alkotójaként van jelen világban, emberben egyaránt.

Shakespeare világában valóban „nincs helye” Istennek: vagyis a lélektani motiváció sehol sem hagy hézagot, hogy *deus ex machina*ként belékapcsolódjék a drámába egy emberen kívüli hatalom — megbontva a dráma, a lélektan s a keresztény meggyőződés törvényeit. De Isten mégis jelen van Shakespeare drámaiban: nem a *dramatis personae* között, sorsformáló, emberen kívüli hatalom gyanánt, hanem a *dramatis personae*ban, emberfölötti hatalomként, ahogy mi keresztények látjuk és ismerjük.

Heller Ágnes nagyon helyesen állapítja meg, hogy Shakespeare drámaiban „nincs transzcendens kényszer”, a hősök helyzete és jelleme nincs determinálva. Meglepő azonban az a gondolata, hogy „a Shakespeare-i drámák felépítése nem interpretálható sem a vallási szabad akarat, sem a predesztináció elve alapján”. Figyeljük meg az indokolást: „A Shakespeare-i hősök ugyanis mindig többé-kevésbé széles alternatívamezőben döntenek és cselekszenek... A választás mindig konkrét szituációtól determinált, de ugyanakkor a választás lehetősége, bizonyos alternatívák elvetése vagy elfogadása sosem százszázalékosan meghatározott... Ha valaki szabadság és kényszerítettség... bonyolult összefüggését, tehát az immanens emberi erkölcs pszichológiai-társadalmi bázisát plasztikusan ábrázolta, akkor éppen Shakespeare volt az.” — Mindezzel teljesen egyetértünk, sőt bizvást mondhatjuk, hogy mindez a Shakespeare-interpretációk hagyományos tény-anyaga. Csak azt nem látjuk be, hogy következik ebből a régi igazságból Heller újszerű tétele. Hisz ez a Shakespeare-i szabadság-fogalom minden interpretálás nélkül szembeeszőkéen egyezik a katolikus hit és hittudomány szabadság-fogalmával.

Mi sem tudjuk, hogy Shakespeare mennyire volt vallásos. (Bár abból, hogy szerelmes szonettjeiben „a vallásos élmény minimumával sem találkozunk”, nem tudnánk negatív érvet meríteni.) Ha valami, Shakespeare szabadság-fogalma mégis legalább „személyes vallásosságának maradványa” lehet. Mert nem a mi föladatunk ugyan, hogy eldöntsük, összefér-e ez a szabadságfogalom a dialektikus materializmus bölceleti fölfogásával, de a Shakespeare-i világkép eredete nem is ideológiai, filozófiai, hanem történeti probléma. Az pedig vitathatatlan, hogy Shakespeare korának materialista filozófiáiban a személyes szabadságnak ilyenféle megfogalmazását nem találhatta meg. (A kérdés marxista irodalmából lásd: *Földesi*: Az akaratszabadság problémája 68. skk.) Annál inkább megglehetette gyerekkori hittankönyveiben. Akárhogy fontolgatjuk, Heller Ágnes érvei nem elegendők ahhoz, hogy a hagyományos fölfogással szaksítsunk. A szabad és mégis erkölcsi felelősséget hordozó egyéniség Shakespeare drámaiban számunkra — s minden bizonynyal a költő számára is — eltévelyedéseiben is Isten alkotása: az ő létének, jelenlétének megragadó jele.

A lelkiismeret és az erkölcsi rend szerepét sem látjuk olyan egyszerűnek Shakespeare világképében, mint amilyennek Heller látja. Lehet, hogy Shakespeare morális értékrendje „tartalmilag messzemenően különböző a vallási értéktáblázattól”, bár ez is bővebb bizonyításra szorulna, hisz még *Kenneth Muir*, a marxista Shakespeare-kutató meggyőződése is az, hogy Shakespeare „elfogadta a tradicionális keresztény etikai értékeket” (Shakespeare és a politika — az Esztétikai Kiskönyvtár *Shakespeare a változó világban* című legújabb kötetében, 80. lap). De nem is ez a fontos! Shakespeare egy korváltás nagy lelkiismereti problémáit

ábrázolja, az erkölcsi szemlélet kibomló skáláját egész a nihilizmusig. Nemcsak a méregkeverők, a Jágók szemléletében; egy Hamlet ajkán is megfogalmazódik a gondolat: „nincs a világon se jó, se rossz; gondolkodás teszi azzá”. De ha Hamletben lehetőségként fölmerül is ez az eszme, nem ez a Hamlet erkölcsi világnézete. És nem ez Shakespeare-é sem. Bemutatja ő korának erkölcsi relativizmusát, de épp azért mutathatja be, mert maga sosem lesz relativista, mindig abszolút erkölcsi értékrenddel mér. Az idő azért „zökkent ki”, mert ehhez az értékrendhez nem alkalmazkodott. Learnak — és Shakespeare-nek — valóban fáj a nagy hazugság, hogy

*Uzsorás csenészt akasztat. Rongyokon
Keresztül látszik a kis vétek is,
Prémes bekecs s palást mindent befed.
Borítsd arannyal a bűnt, és a törvény
Lándzsája rajta kártétlen törik meg;
Göngyöld rongyokba, s törpe szalmaszál
Keresztülzúrja.*

De nem azért fáj nekik, mert egyik relativizmussal egy másikat fordítanak szembe, hanem azért, mert ők nem relativista módon próbálnak gondolkodni, vagyis hisznek abban, hogy a bűn bűn, a vétek vétek — rongyokba göngyölve, arannyal borítva egyaránt.

Az olyanféle drámák, mint az Othello (amelyet az említett tanulmánygyűjteményben *Matthews* elemez érdekesen), azt is igazolják, hogy ezt az abszolút erkölcsi mértéket Shakespeare nem azonosítja a társadalom közmeggyőződésével. Brabantio szerint természetellenes, hogy Desdemona egy Othellóé legyen. Shakespeare nem ért egyet vele, mert a természet szavát nem a velencei társaság izléséből akarja kilesni. Othello méltó Desdemonára — még bűnében is: ezt épp Desdemona ítéli meg, aki utolsó szavával jó urának mondja őt, és magára vállalja tettét, mert meggyőződött róla, hogy tévedés áldozata lett. S a tévedések háttérében Jago áll, meg a kor kisebb, csöndesebb Jágói, akik korszellemmé tették Jago filozófiáját, s akiknek gyöngösege Jago ereje. Othello bűnös, de bűnében inkább mások bűnének áldozata, ezért tragikus hős, s ezért utal egy — akármilyen, de abszolút — erkölcsi rendre, amely végső soron megint csak Istenen állhat.

Shakespeare világában igenis ott van az Isten. Elsősorban mint hiány. (Heller Ágnes valószínűleg emlékezni fog József Attila sorára: „Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra”.) A kor, amely nem talál rá, mint rendező elvre, mert nem tudja a múltot és mulandót a múlhatatlantól elválasztani, boldogtalan lesz. De nemcsak a rend hiányzik belőle. III. Richárd nem hiába panaszkodik arról, hogy egyetlen és magányos, mert a szeretet nem ismeri. Shakespeare alakjáról nemcsak egy elavult társadalmi rend mállott le, s azzal együtt nemcsak az avulhatatlan isteni rendnek formáit vetették el maguktól. Közös fájdalmuk, hogy a szeretet milliójéből kiszakadtak, s ezért betegek, ha mégoly egészségesek is, ezért nyer sokszor majdnem vallásos jelentőséget számukra a szerelem tündérvilága. Szeretet nélkül, bármily tökéletes, boldogtalan az ember, és — megint mint III. Richárd — „nem érez irgalmat maga iránt”, ha más irgalmát nem tapasztalhatja meg.

De belép Isten pozitív módon is a nélküle vergődő emberek közé. Akárhogy nézem: a lelkiismeretben. Lehet, hogy igaza van Heller Ágnesnek, és Shakespeare hősei valóban csak akkor fordulnak Isten felé, ha

cselekvési lehetőségük minimálisra szűkül. (Bár mi úgy véljük, hogy Desdemona akkor cselekszik igazán, mikor utolsó lehelletével megbocsát Othellónak, s ez a cselekedete nagyobb tett annál, hogy néhány hete apjával, rokonaival szembeszállva Othello felesége lett.) De miért rendül meg Claudius az Egerfogó láttán? Ez a „parázna, vérnősző barom” nem Hamlettől ijed meg, nem azért rohan el, mert sejti, hogy kitudódott a vétké. Csak nyugalmat kellene tettetnie, s meg volna mentve. Nem, Hamlet terve sikerül. Ő a királyban épp a lelkiismeretet akarta megmozgatni. Mert Hamlet hitt abban, hogy „nyelve nincs bár, a gyilkos mérénnyel / A legcsodásabb szerven tud beszélni”. Elhatározta, hogy nagybátyjának „lelkébe nyúl, az elevenig”, s az Egerfogó közben néven is nevezi a csodálatos szervet, a gonosztevő lelkének elevenjét: „Felséged lelkiismerete tiszta, a miénk is: minket hát nem érdekel”.

Claudius saját erkölcsi elvei ellen nem vétett, amikor testvérét megölte, de a lelkiismerete nem saját relativista ideológiájának mértékéhez igazodik, hanem egy örök törvény normáihoz. Imája megrázó imádság: a reneszánsz ember istenfélő és mégis bűnhöz tapadó lelkének vergődése. Ha valahol, itt érezzük, hogy Shakespeare és Balassi egy korban született. Egy világos ebben az imában:

*... a veszett világban aranyos
Kezű gonoszság félretol jogot,
S a vétek árán gyakran megveszi
Magát a törvényt: de nem úgy van ott fenn:
Ott nincs kibúvó; a tény ott igaz
Mivoltaként áll, s arra kényszerít,
Hogy szemtől szembe állva bűneinkkel
Valljuk be nyilván.*

Hiába mondja a bérnyilkos is, hogy lelkiismerete Gloster erszényében lakik. Ha ott laktak valóban, nem volna gyöngye egy pillanatra sem a gyilkosság előtt. Shakespeare hisz a lelkiismeretben, mint az „ott fenn” érvényes igazság szavában, amely bele-belekiált az ember önáltató eszmévilágába, a jóra erőt ad, a rosszban gyöngévé tesz. Ez az erő és ez a gyöngeség az ember nemeslevele: Isten pozitív, drámailag fogható jelenléte a töle legmesszebb szakadt emberekben is.

De Shakespeare drámáinak nemcsak szereplőiben: nézőiben is számíthat lelkiismeretre. Ő is azzal a szándékkal rendezi darabjait, mint Hamlet, azért tart tükröt a természet elé, hogy a Claudiusok „lelkébe nyúljon, az elevenig”. Nemcsak shakespeare-i értelmű tragédia nem lehet ott, ahol abszolút erkölcs nincs, hanem érzék, megértés sem lehet a shakespeare-i tragédia iránt abban, akiben a költő szándéka szerint meg nem mozdul a „lélek elevenje”.

Sokat lehetne még írni Shakespeare világképének keresztény — tehát „istenes” mélységeiről; írtak is róla hivatottabbak. Mélyen keresztény vonás az is, hogy Shakespeare nem azért tartja bűnnek a bűnt, mert tételes isteni törvénnyel ellenkezik, hanem mert embertelen, természetellenes. Heller Ágnes talán nem gondol rá, hogy a voluntarisztikus etika, mely a jó és rossz mértékének Isten szeszélyét, pozitív akaratát teszi meg, jellegzetesen reneszánsz gondolat (egy istenhívő Jágó gondolata), de nem kereszténység. A klasszikus szentatmási fölfogás szerint nem azért rossz valami, mert Isten tiltja, hanem azért tiltja Isten, mert rossz. Nem kell tehát kifejezetten „az isteni parancsok megszegését” bánnia annak, aki az Isten s nem pusztán Isten akaratán nyugvó erkölcsi rendet megsértette, — ahhoz, hogy igaz keresztény bűnbánata legyen.

Érdemes volna azt is fejtegetni, hogy Shakespeare hőseinek hősiessége mennyire félút a szentség meg a köznap, hitvány szürkeség közt. Mert Isten jelen van Shakespeare világában, Shakespeare hőseiben, de az emberi szív nem hajlik hozzá, sebzetten, torzul, az összeomló és az épülő világ alkatrészei közt tántorogva, „magában bízva” próbálja megformálni sorsát. Hogy nagy — torzságában is: Istennek köszönheti.

S ha Shakespeare meg a Shakespeare-i közönség valóban olyan volt, mint a Shakespeare-tragédiák hősei, akkor mindez a reneszánsz nagy kalandjának értelmét is segít megfejtetni. Minden kor, minden becsületes, nagy emberi erőfeszítés tanulságokkal zárul. Tanít: nem fontoskodó, magiszteri szóval, hanem eredményeivel és kudarcaival, örömeivel és fájdalmaival. Korát összegezve Shakespeare is így tanít, és tanítása a mi korunknak is lelkiismeretébe vág.

BITTEI LAJOS VERSEI

ÉJSZAKA A KÁROLY HÍDON

— Prága —

*Valamit öröl a malom
valamit zúg a Moldva mélye
mécs lobog a túloldalon
fény kapaszkodik a sötétbe*

*a szép torony mezítlén áll
kőcsipkéit már mind ledobta
valakit faggat a halál
valakit vallat lenn a Moldva*

*poroszlórajként menetel
a Csertovka fekete vize
valaki tűr és nem felel
s nincs erő ami kényszerítse*

*valaki habtisza marad
bár szennyet hord rá a kanális
a vaskos pillérek alatt
elül a végső loccsanás is*

*hogy felhő-trónusán a hold
hátat fordított vak dűhében
néma a csend és a titok
a kereszthez borul az éjben*

A LAVRA KOLOSTORBAN

— Kiev —

*Csontok csontok elhamvadt gyertyacsonkok
e mumiák valaha lánggal égtek
ők ma is élnek én vagyok kísértet
fény nélkül világtalanul botyongok*

FRANCISCO DE ZURBARÁN

1598—1664

A veszprémi egyházmegyei múzeum egy igen szép kép birtokába jutott. Festője *Francisco de Zurbarán*, az ún. spanyol aranykorszak klasszikus művésze. Bemutatja a Szent Ferenc-rend alapítóját, amint imába merülve térdel egy barlang járatában és kezét összekulcsolva az ég felé tekint. A kép Bécsből származik, valamikor a *Harrach* grófok birtokában volt. A művészvilág a nagy festő halálának 300 éves jubileumát üli ez évben és ebből az alkalomból elevenítjük fel a „szerzetesek festője”-nek emlékét.

I.

Francisco abban az évben született, amikor *III. Fülöp* spanyol király őseinek trónjára lépett és egy évvel előbb halt meg Madridban, mint *IV. Fülöp*, aki azt mondotta róla: *Pintor del Rey y Rey de los Pintores*. Ifjúsága ködös homályba nyúlik vissza. Csak azt tudjuk róla, hogy egy kis spanyol városban, Fuente de Cantos-ban született, amely közel fekszik a portugál határhoz. 16 éves lehetett, amikor édesapja Sevillába küldi és itt az „isteni Morales” egyik tanítványához, majd *Juan de Ruelas* iskolájába kerül, akiről köztudomású, hogy a XVII. század nemzeti festészetének megalapítója volt.

Egy újabban előkerült okmány meg arról értesít, hogy első mestere egy kevésbé ismert hímezés-festő *Pedro Diaz de Villanueva* volt. Tőle sajátította el a festészet technikáját, valamint az ornamentika kezelésének szépségét. Három évet töltött el a fentemlített mesterek műhelyeiben és ebben az időben keletkezett első képe, a „Szeplőtelen Fogantatás”. Már ezen látható a fény és árnyék mesteri kezelése és a plasztikus ábrázolásra irányuló törekvés. Sevillából ritkán mozdult ki, e városban lett nagy ember.

Sevilla városa ez időtájt a spanyol birodalom második legfontosabb városa Madrid után. Az amerikai gyarmatok felé vezető út kulcsponthja és talán Európa egyik leggazdagabb városa. Kulturális és intellektuális légköre ösztönző hatással volt minden spanyol emberre. Művészei a spanyol művészettörténet ékes lapjait alkotják, mint *Ruelas, Pacheco*, id. *Herrera, Velazquez, Alonso Cano, Valdes Leal, Murillo* és mindenek előtt *Zurbarán*. Az emberi génusz hatalmas áradása ez, amely az egész századot búvőkörébe vonta. Sevillai művészek teremtették meg a spanyol barokk stílust. *El Greco* miszticizmusa a kiinduló forrás. Ehhez adták hozzá a sevillai festők a maguk realista szemléletét, valamint a született spanyolokra annyira jellemző mértéktartását. De térjünk vissza *Zurbarán*hoz. A tanoncévek sikeres elvégzése után a környező kolostorok egymásután keresik fel rendelésekkel. Munkája mellett tanúja lett annak is, hogy kebelbarátja, *Velazquez* miképp alkotta realiztikus képeit a maga sötétes színezésével és erőteljes árnyékhatásával. Ő csak néhány hónappal volt fiatalabb nála. Ugyanakkor az olasz festők művei is megragadták képzeletét, mindenekelőtt *Caravaggio*. Ez feltételezi azt, hogy *Ribalta, Ribera* és az id. *Herrera* műveit is tanulmányozhatta, hisz ezek voltak a *Caravaggio*-kultusz terjesztői.

1625-ben meghalt Juan de Las Ruelas és *Malagón* márkí révén, Zurbarán ebben az évben kapott megbízást, hogy Péter apostol életéből 9 jelenetet megfessen. Mennyire örülhetett, mikor e híres templom kapui megnyilhattak előtte. A nagy munka befejezése után Zurbarán egy ideig Llerenában élt Estramadura tartományban. Innen hívta vissza a Merced de Calzada nevű kolostor előljárója Sevillába. A kolostor keresztfolyosóját kellett *Nolascusi Péter* életéből vett 12 festménnyel ékesítenie. Művei olyan nagy feltűnést keltettek, hogy *Rodrigo Suarez* kérvényt nyújtott be 1629. június havában a város vezetőségéhez, hogy Zurbaránt most már állandóan lekösse Sevillában. A kérvény meghallgatásra talált, bár a híres szobrász, *Alonso Cano* a kérelem teljesítését hevesen ellenezte.

A *Nolascus*-képek nagy előrehaladást mutatnak Zurbarán művészetében. A monumentális, Zurbarán fő stílusjegye itt már egészen kialakul. De a fény és árnyék erőteljes váltakozása, amit a barokk festők annyira kedveltek, szintén előtérbe lép. Dicsőségének napfelkelte korán jelentkezett. A kolostorok versengeni kezdtek munkájáért. Így Szent Bonaventura kolostora, a franciskánus főiskola is jelentkezett. Id. Herre-ra festette az evangéliumi oldalt, Zurbarán a leckék oldalát. Ezek után következett „Szent Tamás apoteózisa”. Talán életének egyik legszebb munkája, ahol az eget földi keretekbe kellett beleépítenie. Életének negyedik évtizedében komponálta kartauzi kolostorok számára rendelt képeit, amelyek ma nagyrészt a cadizi múzeumban találhatók meg. Közben Madridba hívják és Zurbarán a művészetkedvelő IV. *Henrik* udvari festője lesz. Miért kapta az egyszerű parasztyerek ezt a kitüntetést? Valószínűleg a híres *Hercules*-ciklusért, amelyet a portugál *Manuel Gallegos* két évvel előtte verssorokban megénekelt. Sokan csodálkoznak azon, hogy a szerzetesek festője miképp merészelte ezt a 10 képből álló sorozatot a Buen Retiro királyi kastély számára elvállalni, hisz e mitológus jelenetekben csupa izmos, meztelen embertestet kellett vászonra vetítenie.

A királyi kitüntetés Spanyolország leghíresebb kolostorának, a hie-ronymita Guadalupe vezetőségének a figyelmét is felkeltette. Következett a kolostor életéből merített történeti jelenetek és a közismert rendi csodák ábrázolása. A mester ezekben a vallásos festészet és dekorációs művészet oly páratlan szintézisét adja, mintha e legendák világtörténeti jelentőségű eseményeket ábrázolnának. A kolostori okmányok — sajnos — egy szót sem szólnak erről a tevékenységről. 1639-ben újra Sevillában van, *Beatriz Morales* nevű feleségét temeti el a Szent Magdolna-templom kriptájában. Másodszor is megnősül. Ezek az évek a század közepe táján nem csak az európai festészet virágkorát jelentették, hanem Zurbarán művészi tevékenységének tetőpontját. Szent emberek alakjai, mint *Szent Cyrill*, *Szent Tamás*, és *Szent András* apostolok ekkor már a fenséges valóság képét nyújtják. Esménye most az emberi megjelenés felmagasztalása lett.

Amidőn 1658-ban végleg átköltözik Madridba, a fővárosba, a mester művészete új mágneses pólusra akadt és ez a 19 évvel fiatalabb *Murillo* lett. Ez is sevillai származású volt. Az öregedő férfiú újszerű ihletet nyert fiatal társának szemléletében. Késői munkái, mint a *Madonna* a két fiúval és a *Szeplőtelen Fogantatás* világosan elárulják ezt a hatást. Ez utóbbi volt utolsó képe. A Purissima-val kezdette és ugyanavval fejezte be életét 66 éves korában.

Szent Ferenc képe
a St. Louisi múzeumban

A londoni National Gallery
Szent Ferenc képe

A Félix Valdés collection
Szent Ferenc képe

Az indianapolisi Herron művészeti múzeum
Szent Ferenc képe

A veszprémi egyházmegyei múzeum
Szent Ferenc képe

Zurbarán művészetét elemezve azonnal szembeötlik hasonlósága Caravaggióhoz. *Palomino* az olasz mester egyenes utánzójának tekinti. Ez azt jelenti, hogy rengeteg az érintkezési pont a két művész között. Sokszor nem tudjuk, ki festette a képet: a spanyol Zurbarán vagy lombard kolégája. Ezért hívják művészünket spanyol Caravaggionak is. Ha úgy tesszünk fel a kérdést, voltak-e közvetlen szálak, amelyek a két festőt egymáshoz fűzték, nemmel, ha pedig a hangsúlyt a fényárnyak kezelésére helyezem, akkor igennel felelnék.

Mit is értek a fény-árnyék játékan, amelyet a spanyol *claroscuro*-nak, az olasz pedig *chiaro-scuro*-nak nevez? A spanyol azokat a festőket, akik e modorban festettek, *tenebrosi* néven emlegeti. *Leonardo* így határozta meg ezt a jelenséget: „*chiaro-scuro* az árnyékok és fények helyes és természetes elosztása”, majd hozzáfűzi: „az árnyéknak a szint fel kell szivnia önmagába”. *Leonardo* árnyéka valóban sötét árnyék. Így kívánta ezt a XVI. század lineáris stílusa. *Corregio* ugyanezen az úton haladt és azt a követelményt állítja fel, hogy minden árnyék azt a tönust kapja, amely színéhez legközelebb áll. Az árnyékok és fények torkoljanak egymásba! Caravaggio átvette *Corregio* tételét, Ő volt egyszersmind a naturalizmus megalapítója és Zurbarán e téren is követte. Nem hiába monddta az olasz mester: „Festő szerintem az, aki a természetes dolgokat jól tudja utánózni.” Hogyan kezelte ő az árnyékok és fényt? Sötét, komor árnyékot látunk nála, hiányzanak az átmeneti színek és az alakok lehetőleg sötétben állnak. Az elválasztó ellentét törvénye Caravaggio egyik főtétele. Művészetét ezért nevezték el „pincelyuk”-művészetnek. Caravaggio művészi befolyása Spanyolországban a XVII. században akkora volt, hogy minden árnyék-fény típusú képet nevével hoznak kapcsolatba. Ribalta, Rivera első tanítója, azután Ruelas és Herrera is ennek a felfogásnak hódoltak.

Van a Pradoban Ribaltának egy képe, Szent Ferenc látomása. Éjszaka van, mécses alig pislog az asztalon és a szent mintha görcsökből vonaglana egy piccsen. Bűnbánat, böjtölés és betegség testét és lelkét egyaránt kimerítette. Ekkor történik a csoda. A szerzetes cellájában hirtelen világosság támad, lantpengetés üti meg a fülét. Egy angyal közeleg, erős fény árad belőle. Vigaszt és megváltást hoz. Az ajtó kinyílik és ferences testvérek tűnnek elő a homályból. Szent Ferenc lázasan felemelkedik, ajkai megnyílnak s parázsló spanyol szeme átszellemülve meredez a fény felé. Ez volt a Zurbarán szíve szerinti kép, amelynek minden ecsetvonását csak úgy szívta magába. Ebben aztán talált kolostori levegőt, aszkézist, hitvallást és extázist!

Ami Zurbarán másik jellegzetes stílusjegyét illeti, a monumentalitást, ezt a tíz évvel idősebb Riberától leste el. Hatása közvetlennek mondható. Ribera férfias ecsetkezelése — katonavér csörgedezett ereiben — előkelő lelkületének komolysága, alakjainak szilárdsága, leegyszerűsítő művészetének utánózhatatlan ereje Francisco képzeletét teljesen leköttötte.

Egykorú mesterétől, Ruelastól is sokat tanult a festőnk. Az ő főműve a sevillai dómban, „Szent Izidor hazatérése”, Zurbarán művészi öntudatát rendkívül erősítette. Nagystílus halotti jelenetről van itt szó, amely teljes egyházi pompában játszódik le. A sevillai püspököt ugyanis a székesegyházban érte el a halál és ekkor megnyílik az ég, Krisztus, Mária és az angyalok jelennek meg, miközben a haldoklót a papok

vezérkara, ministránsok, lovagok és tudósok serege veszi körül. Ruelas itt monumentális arányokban dolgozott, érett színekkel. És hadd említsem meg negyediknek az id. *Francisco Herrerat* is. Hogy mit tanult festőnk ettől a művésztől, azt a Bonaventura-ciklus és Hermenegild, nyugati gót király apoteózisa eléggé szemlélteti.

Zurbarán életművéhez hozzájárult a spanyol polychrom faplasztika is, nevezetesen *Martinez Montanés* gondolatvilága, méltóságteljes férfialakjai a maguk búsán komoly fejeivel. Mindkét férfiú alakja néha oly közel áll egymáshoz, hogy azt gondolhatnánk, itt a festő vésett, és a szobrász festett. Azért nevezik a franciák Montanést le *peintre-statuaire*-nek. Mindenestül a spanyol érzésvilág talaján fakadt művészet az és oly formaérzéssel megáldott, ami csakis Sevillában található, jegyezi meg *Carl Justi* Montanésről. És ez a mondat szóról-szóra áll Zurbaránra is. Ime az öt művészlélek, akik festőnk művészi akarását és tevékenységét megihlették.

A Szent Péter-sorozat és a Bonaventura-ciklus befejezése után következik életének az a szakasza, amidőn csakis magányos figurákat örökít meg, mondhatnám, szobrokat alkot festői keretben. Szellemi elmélyülés, egyéni alkat jellemzi ezt az életszakaszt. Szerzetesei és papjai nem szoba-szentek, hanem olyan férfiak, akiknek gondolatai — isteni sugalmazás alapján — átjárják egész lényüket. E téren a csúcspontot a már említett Szent Tamás apoteózisában érte el. A sevillai művészet elérhetetlen műve ez a kettős beosztású kép. Majd következnek a Jerez-i kartauzi és kapucinus képek magányos férfialakjai. Ha mégis tömeg-jeleneteket fest, szíve akkor is az egyes alakokon csüng. Hősei ezek a monumentális figurák, egyenkint jelennek meg a színpadon, mintha plasztikusan megalkotott egyfelvonásos jelenetek vonulnának el szemünk előtt. Egész életében vallotta: egy-egy figura önnönmagában teljesen elegendő ahhoz, hogy egy képet kitöltjön. Minden különálló alakja teljes egzisztenciát, egész emberi létet jelképez, nem pedig cselekményt. Mintha szobrokat szemlélnénk, amelyek mindegyike szükségyszerűséget fejez ki, de egyben az egyszerűség érzetét is sugározza. Igen, e nembeli képek egyikén-másikán hallatlan reprezentatív ünnepélyesség ömlik el és szinte szakrális hatásúak, amelyek felejtetik velünk az időt.

Érdekes, ezt a magasztos erőt nem a kép mérete árasztja, hanem a ruha nagysága. A papi viselet fontosabb neki, mint az emberi test váza. A ruharáncok majesztétikus vonalakban omlanak le, igaz, bizonyos fagyos merevség is tapasztalható rajtuk. Ilyenkor eszébe jut az embernek *Lessing* tétele: „A festészet néma költészet.” A tájak rendszerint hiányzanak, hiszen a föld a szentek számára csak átmeneti álmomás.

A leningrádi Ermitázsban a közelmúltban tanulmányozhattam Zurbarán majdnem háromméteres Szent Lőrinc képét. A remekmű gondos elemzése csak megerősített a fentemlített esztétikai ítélet valóságában. Felejthetetlen kép, ahogyan ez a keresztény hős diszöltönyében, barokkos színészi pózban áll előttünk közvetlenül a vértanúság előtt, kezében a hatalmas rostéllyal. S ha nézem a mellén nyugvó hatalmas kezét, a szétnyitott ujjakkal, előttem áll a hamisítatlan Zurbarán. Körülbelül ugyanez mondható női alakjairól is, avval a különbséggel, hogy a női szentek életkörülményei kevéssé érdeklik, sokkal inkább a kosztüm pontos és aprólékos visszatükröztetése. Jámor női szentjei

elegáns hölgyek, afféle lomha sevillei asszonyok, festett ajkakkal és szemöldökökkel, de oly bájos szemekkel, amilyenekről egykor *Stendhal* álmodott.

III.

Manapság közhely számba megy Zurbaránról, a szerzetesek festőjéről beszélni Velazquezzel szemben, aki a spanyol udvar arisztokratáit festette meg. Ez igaz, Zurbarán szenteket ábrázol legszívesebben, különösen a monasztikus rendek kiemelkedő alakjait. Eltekintve néhány csendeletről, portrétól, valamint mitológiai munkától, egész művészete valóban vallásos festményekben merült ki. De kevés szentet festett meg annyi rokonszenvvel mint *Asszisi Szent Ferencet*. 1630-tól élete végéig egymást követik az imádságban elmélyedő szent szerzetest ábrázoló festményei az elmaradhatatlan koponyával. *Soria* katalógusában 14 Szent Ferenc-képet sorol fel, míg *Guinard* szerint 39-et festett volna. A legtöbb kép térdeplő helyzetben, imádságba merülve ábrázolja a szentet valamilyen sötétes barlangban, mellette koponya, könyv és az összekulcsolt kezek. Ez Szent Ferenc tridenti ábrázolása. Az ellenreformáció kora az életigenlő Ferencből sovány, aszketikus szerzetest formált, aki a halálról szeret elmélkedni. A poverello életének beszédes eseményeit felváltja elmélkedő és extázisba merült alakja. A szentet most már fehéren villogó kötéllel a derekán ábrázolják szívesen, amilyen a három csomó: a szegénység, tisztaság és engedelmesség fogadalmaira emlékeztet. A ruhát meghosszabbítja a csuklya. Ez a ruhadarab a bánat jelenlétére utal és mintegy szimbolizálja az erényt. A jezsuiták közkeletű *memento mori*-jának ábrázolása ez. A csuklya és koponya nem történeti adat vagy kellék, hanem az ellenreformáció vallásos szemléletét kifejező tárgy. Szent Ferenc ez újszerű beállításának forrása *El Greco*. A toledoi mester talán tíz különböző testtartást alkotott a szentről és ezeket a spanyol festészet nyelve a XVII. század folyamán úgy szívta magába, mint valami társadalmi jelenséget.

Zurbarán Szent Ferencről alkotott első képe 1630-ban keletkezett, miután a Szent Bonaventura-féle sorozatot Seville-ben befejezte. Ez a kép amelyet a St. Louis-i múzeum őriz, még teljesen homályos pózban ábrázolja. Feje mélyen belesüppedt a csuklya árnyékába. Rideg alkotás, szinte félelmetes hatást kelt. Ez a beállítás Zurbarán művészetében fokozatosan enyhébb és világosabb lesz, arcvonásai egyre jobban kiemelkednek az árnyékból.

A londoni Nemzeti Galériában őrzött térdelő Szent Ferenc 1639-ből való. Sötétes barlangban térdel a szent, de mögötte már a táj fénycsóvája is felvillan, a csuklya hátrahanyatlik és így arca szabaddá lesz.* Hasonló helyzetben látjuk az aacheni Szent Ferencet. Ilyes beállítású az indianopolisi Herron-féle művészeti múzeum most vásárolt Szent Ferenc képe is. Ez is sötétes barlangban szerepelteti az imádkozó szentet, kezeit szorosan imára kulcsolva, szoneit az ég felé irányítva. Előtte könyv és koponya. A barlang nyílásán keresztül táj látható. Ruhája eléggé megvilágított, barna és szürke színeket árul el, amely hol zöldbe, hol pedig lilába megy át. Keletkezési idejét nem ismerem.

* Ez az olajkép nem tévesztendő össze a British Múzeumban őrzött szénrajzzal, amely a szentet szemtől-szembe ábrázolja.

Végül felemlítendő a *Felix Valdes*-féle gyűjteményben lévő bilbao-i vagy madridi Szent Ferenc. Ezt már egészen világos, napsugaras tájban mutatja be a szerző fejével a közönség felé fordulva. Az egész alkotás szinte fürdik a napfényben, pedig a csuklya fejére van húzva. A fejlődés menetéből következik, ahogyan Guinard is említi, hogy a festmény 1637 és 1657 között jöhetett létre. A nyílt háttérben hegyek és egy kis kápolna. Ez a genre-szerű vonás az 1659-es évekre utal. A monumentális sziklapadra támaszkodva tartja balkezeében a koponyát. Keze sokkal finomabb mint a többi képen. Arca elveszíti a színgort, alakja a drámai pózt.

Ha felteszem a kérdést, hogy a veszprémi kép melyik életszakaszban keletkezhetett, és a Bilbao—Madrid-i festményt megelőző évekbe helyezném keletkezését, hisz a Murillo által képviselt elvek még alig érezhetők a kép megszerkesztésénél.

Érdekes a mű térbeli elrendezése. Előtte sziklabarlang meredezik, a felhős ég hátulról világítja meg gyengéden az alakot. Az összekulcsolt kezek alatt van az elmaradhatatlan koponya és egy nagyobbmértű könyv. Csuklya nem takarja fejét és feltűnően kidomborodik a világosszürke ruhafolt. Murillo hatásának lehet tekinteni az egyébként egy Szent Ferenc-képen sem szereplő gloriolát. Az arc felső része rendkívül plasztikus kiképzettségű, az árnyékban meghúzódó szemek az áhitat legmagasabb fokát tolmácsolják. Egyébként a környezet sok feketeséget mutat fel, amely a magányt akarja érzékeltetni a szemlélővel. Az állat körülvevő dús szakáll éles ellenétet alkot a jól megvilágított felső arccal. Figyeljük csak meg imádkozó kezeinek égető vágyakozását. Az ujjakat szinte nem lehet egymástól szétfeszíteni. Mindez a szent érzéseinek hevét akarja szemléltetni. S ugyanakkor nézzük meg Montanés szobrai, mindenek előtt a cadiz-i székesegyházban felállított Szent Brunót. A közös művészi szemlélet azonossága talán sehol se világít ki ily mértékben. No és a kámzsa meleg, barna színe, amely a koponyát is színezeni törekszik. A barokk szimbolika szerint a barna szín a halál színe.

Ha Zurbarán képein a koponyát Szent Ferenc kezeivel megszoríttatja, mindig Shakespeare-ra gondolok, amidőn a sírásó Hamlet figyelmét a szegény Yorick koponyájára irányítja. Ez tipikusan zurbaráni gondolat. Mintegy jelezni akarja, hogy a koponya több, mint egy darab néma természet, még életet hordoz és a halhatatlanság lelkét rejti magában. Nem a hit motívumát testesíti-e meg ez az ábrázolás?

*

Zurbarán műveinek nemes egyszerűségét és objektivitását a XVII. század második felében már nem tudták méltányolni. Halála után teljesen megfeledkeztek róla. Csak századunk első éveiben kezdettek újra figyelni művészetére. 1905-ben nagy kiállítást rendeztek műveiből Madridban. A következő években néhány monográfia is jelenik meg alkotásairól. A legújabb években jelent meg róla két fontos szakmunka: az egyik *Soria Márton* professzortól, a másik a madridi Francia-intézet igazgatójától, *Paul Guinard*-tól. A nagyközönség pedig csak akkor figyel fel, amikor a XIX. század nagy francia realistája, *Courbet* újra felfedezi és hűségesen utánozza műveiben. Így nyújtott kezét századok múlva két parasztfiú, a Franche-Comté szülötte és Estramadura halhatatlan mestere.

Karácsony böjtjén, estefelé, szörnyeteg idő szakadt a világra. Úgy a délután közepéig még csak-csak. Borongott, fakó fellegek hozták közel az eget a földhöz, s mosódtak egyé a látóhatár alján a havas tanyai tájjal. Hanem két óra után olyan elemi erővel kitört a vihar, hogy a templomba hívogató harangok szava is beléfulladt...

Gyermeksírásu szélrohamok sepregették láthatatlan seprűikkel a havat. A szembe-szél birokakélt velük. Ketten együtt, derékból mozgatták meg a nagyranőtt akácfaikat, s amerre száguldoztak, vak lett ott a szem, kicsi a báránybéléses kabát, úttalan a dűlőutakkal szabdalt vidék...

A veszett kusztolásban leszegett fejfel bögtek az istállókban a teheneke, a pihent lovak patkójukkal doboltak a hidlásdeszkán, a disznók fészket túrtak maguknak szalmából az ól sarkába, s az ellátásukat végző emberek is igyekeztek mielőbb pontot tenni a nap után, hogy a búboskemence oltalmában karácsonyi vacsorához ülhessenek...

Boldog volt, akinek fedél feszült a feje fölé. Akinek pedig az ég pádimentuma rendeltetett mennyezetnek, menekült az, ahová tudott. Fácánok, foglyok, nyulak, vadaskertekből elcsavargott özek húzódtak a máskor félve elkerült szérűkertek enyh-helyeire, s még az óvatos tűzokok is feledték a riasztó emberszagot...

A gombvallató zimankóban négy ember igyekezett a tanyákkal ritkán rakott pusztaságon át, Szarvas felé. A bezinai betlehemesek, akiket luteránus hitük felfüggesztése árán katolikus népszokás betöltésére indított a szegénység. Janurik Janó, a bicegő járású, kaskás vándorkereskedő, a selyemruhás apgyal, Kolompár Misó birkanyíró, a keshegt vénpásztor, Kurcina Péter üstfoltozó, a könnyes szemű középső terelő, és Valastyán Ondró piaci köpködő, a rongyos kisbojtár, aki már maga is elfelejtette eredeti foglalkozását...

Botjaiknál csak az igyekezetük volt nagyobb, hogy szentestére hazerjenek, s összekoldult krajcárjaikkal, élelmükkel, pirosbetűs ünneppé varázsolják övéik karácsonyát. Nagycsizmás igyekezetüket azonban visszaverte a vihar. Ha kinyitotta a száját valamelyik, azt is telekustolta hóval. S végülis olyan kicsivé zsugorodott bennük a hazamenési szándék, amivel éppen-hogy begörnyedtek az útmenti tanya udvarára, ahol majdnem a kutyák vacsorája lett belőlük...

Forgatták a botokat, ordították a csiba te-t, szlovákul káromkodtak, s Janurik Janó, a rótbajuszos angyal, úgy rugdalózott, nyakában a szíjon lógó Betlehemmel, hogy összeborultak benne a sárbólgyúrt barmocskák, és szentek, mintha földrengéssel készült volna öngyilkosságra a világ...

Éppen jókora darabot marcangolt le angyali ruhája hátuljából a legvadabb komondor, amikor a konyhaajtó dörömbölve kicsapódott...

— Kik vagytok, hé? — kérdezte egy érces hang, majd az ebekre ripakodott. — Dollár, Fickó! Cziba, te...

— Adnak-e a maszületett kisdéd Jézusnak szállást? — reszkette szavakká Kolompár Misó, a vénpásztor, s a botját rágó kutya fejébe rúgott. — Kusti te...

Az életük megmentője béres volt, kicsi az engedélyadásra...

— Gyertek be, majd a gazda!

Hanem a hangja lejtése nem-éppen fonottas kalácsot ígért...

A szoba mennyezetét csillogó karácsonyfa mérte. Jó meleg volt, s az asztalok is tele minden jóval. A szobában a gazda családjáé, a konyhában a cselédké. Hanem a Jézuskának se bent, se kint nem akadt szállás.

— Nem vendégfogadó az én tanyám — mondta az ünneplőruhás gazda, aki az asztalfőt koronázta. — Mit tudom én, kifélék vagytok. Tavaly is ellopták a tyúkjaimat. Menjetek isten hírével...

Az ékesnyelvű angyal úgy könyörögte a helyet, ahogy máskor a csicsócérnát árulta. Csak még alázatosabban...

— Jó lenne az istállóban is, gazduram. Karácsony van, induljon meg a szíve rajtunk...

— Kergesd el őket, Sándor! — parancsolt a béresére a feketeruhás. — Semmi dolgom a karácsonyotokkal...

— Egyházi képviselő a gazdám — mondta odakint a béres, vasvillával terelve a kutyákat. — Istenes ember, de leginkább, ha káromkodik... Talán még Krisztus urunkat se fogadná be, ha jönne...

Jött is az, a Megszületett, káromkodásnak a kitalált szájára, rádermesztette az iszonyatos idő, s aztán reménységgé lett megint más menedék iránt...

— Szolgáltam én erre-felé — vacogta a középső terelő, s közben foltos kabátja ujjával megtörölte örökké könnyben úszó két szemét. — Van itt nem messzire egy másik tanya is. Hátha ott...

S elindult előljárónak...

Süppedt, csára csúszott nádtetős volt az a tanya. Árva, mint a kitett gyermek. Se szalmakazal, se kútágas. Az ajtótlán disznóolat hóval hordta tele a szél, hogy ne legyen üres. Még lámpavilág se fényesítette az ablak üvegjét, csak valami derengésnek is halovány fényecske bágyadozott át rajta a csipőstorkú sötétségbe...

A betlehemesek már nem is láttak. Szemük pilláján jégrögökké fagyott a hó. Apró sarkai úgy sértették a szemgolyót, mintha kefe lett volna. Bajuszuk, füleik ürege megtelt zsibbasztó zúzzal, s kezükbe-lábukba fájásként ütött belé a fagy...

— Innen azután sehová! — lökte be a pitvarajtót a kisbojtár Vlastyán Ondró, és földhözverte a láncos botját. — Ha több kettőnél, inkább ütök!

A sötét konyha teli volt füsttel, amit a szabadkémény kormos tor-kából, hóval keverve visszavert a szél, s ezért is gyufát kellett rántaniuk, hogy a szobaajtó kócmadzagját megtalálják...

Előzőleg már levetették a játékruhát, a betlehemi deszkatemplomocskára terítették, és kopogtatás nélkül betódultak a szobába...

A bűdösen pislákoló olajméces fénylepkéje körül, nyolc gyerek, kónyabajszos, rongyos ember, nagyhasú, áldott asszony főttkukoricát vacsoráztak, s miközben a táru-ló ajtó felé fordultak, a kezük egyre tovább nyulcsott a cseréptálba...

— ...tessek a Jézus! — köszöntek a lutherhitű betlehemesek.

— Mindörökön! — fogadta a rongyos gazda, az áldott asszony, meg a nyolc gyerek. Talán a majdnem megszületett kilencedik is, olyan sokszállú volt a hang. Csak a tizedik feküdt némán, lázba meredt szemekkel, szaggyatottan lihegve, a rongypokrőcos vacokágyon...

Az erőszakos vendégek egymás szavába vágva sorolták, kik, honnét, mivégre...

— Bevert az idő! — gereblyézte bajuszáról a jégkoloncot az angyal. — Kegyetlen az, még a láncravert kutyanak is...

— Mi volnánk a bezinai betlehemesek! — csatlakozott a vénpásztor. — Nem tudunk hazamenni...

— Bárhol meghúzódnánk! — törölte örökké könnyes szemét a középső terelő. — Fogadjonak be bennünket...

Kisbojtár Ondró nem mondott semmit, a botját markolásztá, miközben szemei feltérképezték a végtelen nyomorúságot. Összesen három ágy volt a szobában, kecskelábú asztal, vályoglábú lóca, és végig a falak mentén törekke hencsergett szalma, testek helyének körvonalaival.

— Koldusabbak úgy se leszünk véle — búcsúzkodott a csámcsogástól a könyabajszos házigazda. — Hiszen még tisztességes nevünk sincsen. Tanyásnak neveznek, merthogy a más tanyáját lakjuk. — Szeme találkozott a botmarkoló kisbojtár nézésével. — Sok jó elfér egyrakáson. Üljenek, vagy feküdjenek le a szalmára...

A Jézus-hírmondók zsibongó tagokkal leereszkedtek, s tenyereik malmában apróra őrölt szüzdohányból jókora szivarokat tekertek, amivel a még mindig beszélő házigazdát is megkínálták...

— Tanyás Pista vagyok én, hallják, még a tízesztendőös gyerekek is. Az asszony Tanyás Etel, a gyerekek Tanyás-fátylak. A csendőrök is így keresnek, ha elveszik valahol valami, mert azt hiszik, hogy aki szegény, az biztosan tolvaj is...

Etel, a fakó asszony, nyögve két lábra emelte a terhét, megfosztotta gyerekeit a kukoricástáltól, és a betlehemesek elé vánszorgott vele...

— Másunk nincs, de ezt jó szívvel adjuk. Ne vessék meg a szegénységünket, jóemberek...

Szemezgettek, s beszélgettek, hogy megszolgálják. Gyorsan, egymás elhallgatására se várva, hogy elvétve ha találkozott a kérdés a felelettel...

— Ritka-nagy aszály volt a nyáron. Alig adta vissza a mag a négyet...

— A négyezer szögöl negyedes tengereim három zsák részt adott...

— Magának is van fia, bácsi?

— De a nyomorúság hetet kölykedzett...

— Öt családom van. A legnagyobb kilenc esztendőös...

— A nyomorúság meg akkora, hogy a Jóisten hátán is tajtékot verne az ing, ha fordítani akarna rajta...

— Mi a baja a kisgyerekeknek?

— Forrósága van. Olyan a szája, mint a gödör feneke, ha kiszárad belőle a víz...

— Doktor?

A könyabajszos házigazda mérgesen ingatta a fejét...

— Az se jön ingyen, kocsit se ad a paraszt, hogy majd a tavaszon ledolgozom. — Nagyot sóhajtott. — Ha hiszik, ha nem, tegnap éjszaka verebekért nyúláltam a náderesz alá, hogy húslevest főzzön belőlük, neki az asszony...

A gyereknőj elheveredett már. Etel is vízszintes helyzetben nyögött, s az angyal bicegő léptekkel elindult az ajtó felé...

— Mindjárt jövök, csak megnézem az időt... — S szemével intett a társainak, kövessék ők is...

— Menjünk akkor egyszerre — mondta a középső terelő, anélkül, hogy tudta volna, mit is rejt az angyali szándék. — Ne engedjük elszökni a meleget...

S a tornácon, háttal a veszett viharnek, eképpen szólott híveihez az angyal:

--- Halljátok! Mi ezekhez képest Bolza grófok vagyunk. Játsszunk el nékiik a betlehemes komédiát, legyen a gyerekeknek is karácsonyuk...

A vénpásztor ráhelyeselt...

--- Tartsuk jól őket a tarisznyánkból, ha már a mieink éhen ünnepelnek. Elvégre mégiscsak keresztyének vagyunk...

A középső terelő könnybelábadt szemét törölte a kabátja ujjával, mint szokás szerint, s a kisbojtár Ondró földhözverte a botját...

--- Adjunk pár pengő orvosra való a keresményből. Az én fiam is lázas volt, amikor eljöttem hazulról...

A konyhában felékesítették magukat. Az angyal kutyatépthe szoknyájába bújt, karjait a két szárny hevederébe dugta, és csengőt rázva bebocsájtásért esedezett...

--- Adnak-e a maszületett kisded Jézuskának szállást?

Láncos botjaikat rázva, a pásztorok tárták előtte az ajtót, s kántálva bevonultak a csodálkozó gyerekek, a kezeit nagy hasán összekulcsoló, áldott asszony, s az orra likán füstöt eregető Tanyás Pista elébe. Éppen úgy, ahogy krajeár reményében szokták...

Csordapásztorok midőn Betlehemben,

Csordát őriztek éjjel a mezőben...

S ahogy lepke leszen a bábból, úgy vált megéltté a játék...

A bicegőjárású angyalnak eszébe jutott az a deres Szent György napi hajnal, amikor az édesanyja először szolgálni vezette. A vénpásztor a borzalmas bojtárkori éjszakára gondolt, amikor kigyulladt a holdály, s ő egyedül tartózkodott az elevenen égő nyáj közelében. Úgy bégettek az ártatlanok, jajszó volt az inkább. A könnyesszemű középső terelő a váci fegyházra emlékezett, ahol az ablakos szakmát kitanulta. Piros paprikát szórtak a szemébe, azt rejtegette-e az anyja, akivel szembesítették. A kisbojtár Ondró a dologtalanságát idézte, ami miatt piactéri köpködőnek mondják, pedig dolgozna ő, ha munkát kapna...

A pászternép elheveredett, színelte az alvót, a bicegő angyal az asztal sarkára állította a fatemplomocskát, és énekelve ébresztette őket...

Kelljetez fel, pásztorok,

Nagy örömet hirdetez...

S mindahánynak, előbb egyarcú, azután árnyalatokká bomló lett volna ez a „nagy öröm.”

Oldal szalonna, zsák liszt, a gyerekek lábán új cipő, egyenlő emberség a többi emberekkel. A bicegő angyalnak csacsi, ekhós szekérke, hogy ne gyalog, kosárból kereskedjen napi tíz-húsz fillér haszonért. A vénpászturnak ezer nyírándó birka, szezonkor, s hogy gyógyulna ki az asszony a tüdőbajból. A középső terelőnek felszáradó könnyű két szem, s néhány hold föld, hiszen kinyában lett csak ablakos. A kisbojtárnak munka, s ezeknek a szállásadó embertársaknak is emberi lét. Gyógyulás a gyerekeknek, szerencsés szaporodás az asszonynak, étel, ruha, tisztességes név...

S mindezeztől változott megéltté a játék...

A Tanyás-gyerekek a sárökröket, csacsit, József ácsot, Mária leányanyát, s a baba-Jézust csudálták az asztal körül, az anyjuk sírt, az apjuk összevonta a szemöldökét...

A kisbojtár szemdörzsölve riadt az angyali szóra, s gubáját cibálva, serkentette a vénét...

— Kelj fel, öreg, kelj fel, megjelent az angyal. Siessünk szaporán...

Bár a csodavárásuk megvalósulása sietne így...

A Betlehem elé vonultak, letérdeltek, átadták jelképes ajándékukat. A kampósvégű botot, a csecsről letépett báránycsőrét, s a kerek juh-sajtot, miközben a bicegő angyal a Megszületett, s az övékéhez oly hasonlatos szegénységéről zengedezett...

Jézus ágyán nincsen paplan,
Jaj de fázik az ártatlan,
Nincsen néki vetett ágya,
Barmok jászla nyoszolyája...

Cselédkorukban mindahányan jászolban háltak, s örültek, ha jutott takarékeppen egy vásott kabát...

— Van Bolza grófnak! — kontrázott Tanyás Pista. — Meg az én jó szomszédomnak is van...

Etel, az áldott asszony könyörgőn ránézett, ígylát az ámen-éneket már velük dúdolta ő is, a hátuk mögött pedig az angyal behozta az élelmes tarisznyákat. Az asztalt is megterítette, s a nyakában lógó vázszonegyéből három pengő kráczározott az ablak párkányára.

Izzadt homlokát törülgetve szólította az ellágyultakat...

— Jó étvágyat kívánok! Tessék vacsorához ülni!

A gyerekek egyszóra hozzápártoltak, de az ember, meg az asszony illendően szabadkoztak előbb...

— Nem vagyunk mi erre érdemesek, jóemberek...

— Kell ez néktek is, cimborák...

Negyedóra múlva mégis, mindössze néhány elszórt morzsa tanúsította csupán a koldus magyarok karácsonyi vacsoráját...

A pénzt zsebkendő sarkába görcsölte Etel, miközben szemei villámokat szórtak lázongó emberére...

Mert Tanyás Pista szenteste is lázadozott...

— Nincsen ez így jól, cimborák. Az Isten se helyeselheti, legfeljebb tűri. Emberi élet ez? Dehogy az, nyomorúság, rosszabb, mint a hirtelen halál...

— Hátha fordul majd... — reménykedett az angyal.

— Hátha... — csatlakozott a vénpásztor...

A könnyesszemű középső terelő, meg a kispásztor hallgattak, mert ők semmiféle „háthában” se reménykedtek...

A vacokágyon alig hallhatóan suttogni kezdett a lázbeteg gyermek.

— A Betlehemet... a báránycsőrét... a csacsit... a kicsi Jézust...

Jamurik Janó, a bicegő angyal, mellétette a templomocskát, meggyújtotta benne a rózsaszínű gyertyákat is, s az agyagfigurákat a rongyos takaróra rakta. Ott lehelte a sárból való Jézust a számára, őrizte Mária, vigyázta József, az ács...

Így múlt el az este, míg elaludt az utolsó olajcseppjét is fényre varázsló mécses, s olyan sötétség borult mindnyájukra, aminél csak a sorsuk volt még sötétebb...

*

Valahol a hajnal küszöbje előtt gyermeksírással ébredt a bicegő angyal. Az asztalon a Betlehem rózsaszínű gyertyái világítottak. Tanyás

Pista újszülött fia köldökszínörját nyiszálta, Margit, a legnagyobb leány melegvizet hozott a kemencéből, s Etel, az asszony, izzadtságában fürdő testtel, fáradtan lihegett az első ágyon. A beteg gyermek örökre egy pontra meredt szemekkel szorította balkezeiben a kettétört báránycát, míg jobbjaiból földrehullott a sárbólgyúrt Jézuska...

S kívül, úgy dühöngött a vihar, mint aminek sohase akar vége szakadni...

*

Az írástudók ezerkilencszázharmincötöt jegyezték, s a földi világra éppen úgy ráfért volna a megváltás, mint majd kétezer esztendőknél előtte, azon a zimankós éjszakán, amikor a belflehem-i pusztaság rongyos istállójában, József ács arája, Mária, megszülte a csecsemőt, aki felseperedvén az Ember fiának nevezte magát...

AZ Ő HANGJA, ESTI KERTBEN

„Így telt el őszen, télen, tavaszon —
lehet ezt leimádkozni?”

— Régi rózsafáim mind elhanyagolva,
ágaik nyесetlen, tövük fel sem ástott,
hát a virágágyak? Nézni rossz reájok.
Azt a fát sem ide ültettem volna.
Milyen semmiség egy asszony keze-nyoma,
mindhába tett-vett dolgozott napestig —
Edes volt, amíg élt, mégis elfelejtik,
emlékéhez is már mindenki mostoha.
Maholnap a saját kertemben sem élek,
felvetette már az enyészet hatalma,
virágaim helyén maszlag, farkasalma,
kigyóknak tanyája — sóhajtott a Lélek.

Jékely Zoltán

EGY KIÁLLÍTÁS KÉPEIRE

(Lehel István szegedi festőművésznek)

Ez nem az ismerős világ.
Nem is az ismeretlen.
Játék és vízió kering
e kozmikus teremben.

Harmonikus a küzdelem.
Van kifejezhetetlen?
Csillagok virágoznak a
spirál-egyenletekben.

Minden marcad a régiben?
Kakas kiált esengve,
s nem hallgat el, nem hallgat el
a kromoszómák csendje.

Csánád Béla

Ide s tova öt évvel ezelőtt, 1959. január 25-én jelentette be XXIII. János pápa a második vatikáni zsinat összehívását. Utána csakhamar megindult a munka az előkészítő bizottságokban, majd 1962. október 11-én maga a zsinat is megkezdhetette első ülését, amely december 7-én fejeződött be. A második ülészek, immár VI. Pál pápasága alatt, 1963. szeptember 29-től december 4-ig tartott. A harmadik ülészeket most, 1964-ben szeptember 14-én nyitotta meg a pápa, s az ülészek november 21-én ért véget. A három időszakban összesen 127 ülésen, ún. általános kongregációban tárgyalt a zsinat.

A két első ülészekben sokan panaszkodtak a munkaütem túlságos lassúsága miatt. A második ülészek végére is mindössze két székmatát intétek el, éspedig a liturgiáról és a közvéleményalakító eszközökről szólót. Előbbi konstitúció, utóbbi dekrétum lett. Eredetileg 70 székmatát irányoztak elő. Ezt a számot 20-ra csökkentették az első ülészek után, 17-re a második ülészek után, de ebből is csak 6 tulajdonképpeni szkéma és 7 kisebb szkéma, ún. „propositio”, vagyis javaslat maradt meg a harmadik ülészekre.

A hat szkéma közül csupán kettő volt teljesen új. Egyik a világi hívők apostolkodása, a másik az egyház a mai világban. Újnak számított egy harmadik szkéma, az isteni kinyilatkoztatásról szóló is, mert bár az első ülészekben behatóan foglalkoztak vele, éppen az akkori állásfoglalások nyomán a teológiai bizottságnak teljesen át kellett dolgoznia. Mindezeket a szkémákat tehát általánosságban és részleteiben le kellett tárgyalnia a zsinatnak. A másik három szkémát már annak rendje és módja szerint megvitatták az előző ülészekben, miért is csak a közben hozzájuk csatolt új részek vártak tárgyalásra. Így az egyházzal szóló szkéma két utolsó fejezete: egyik az egyház eszkatológikus hivatásáról, másik a Boldogságos Szűzről; az ökumenizmusról szóló szkéma két függelék: a nyilatkozat a zsidó népről és a nyilatkozat a vallásszabadságról; végül a püspökökről és az egyházmegyéek kormányzásáról

szóló székmatának, amely közben új címet kapott: „A püspökök pásztori szerepéről az egyházban”, azok a részek, amelyeket a lelkek gondozásáról szóló, de közben elejtett székemből vettek át.

Ami a propozíciókat illeti, ezek néhány oldalnyi rövid szövegek, amelyek egyszerűen csak irányt kívánnak mutatni az esetleges zsinat utáni bizottságok és az egyházjog revíziójával foglalkozó bizottság idevágó munkájának. A következő propozíciókról volt szó: 1. A papi élet és szolgálat; 2. A keleti katolikus egyházak; 3. Az egyház missziós tevékenysége; 4. A szerzetesi élet korszerű megújítása; 5. A papképzés; 6. A katolikus nevelés; 7. A házasság. A zsinati vezetőség eredetileg úgy tervezte, hogy ezekről a javaslatokról vita mellőzésével csupán szavazzanak az atyák, de Felici érsek, a zsinat főtitkára már szeptember 25-én bejelentette: sok püspök kérésére a moderátorok mégis úgy határoztak, hogy mindegyik szöveget igen rövid vitára bocsátják, nem abból a célból ugyan, hogy a hozzászólók módosításokkal álljanak elő, hanem, hogy az atyák világosabb képet alkothassanak maguknak a vonatkozó kérdésekről. Felici mindenesetre hozzáfűzte, hogy azért írásban és a szavazással egyidejűen módosítások is be-terjeszthetők.

A november 21-i, szombati ünnepélyes záróülésen VI. Pál pápa kihirdette a *dogmatikai konstitúciót az egyházzal*, továbbá az *ökumenizmusról és a keleti katolikus egyházakról szóló dekrétumokat*. Ezt a három okmányt könyvelhetjük el a harmadik ülészek kézzelfogható eredményének. A második vatikáni zsinat eddigi munkája tehát két konstitúció és három dekrétum kihirdetése vezetett. Másnap, vasárnap a pápa az egyház Mária-tiszteletéről is beszélve, Máriát „az egyház anyjának” nyilvánította, s azt az akaratát fejezte ki, hogy ezentúl a katolikus hívők ezzel a „nagyon kedves címmel” is illessék őt.

Az egyházzal szóló szkémát, amely immár konstitúcióvá vált, méltán tekintették az egész zsinat központi témájának, hiszen a legtöbb további

szkéma is már erre támaszkodik. Döntő fontosságot tulajdonítottak ebben a harmadik fejezetnek, amely a püspöki kollegialitást körvonalazza. Rendeltetése ennek a fejezetnek, hogy kiigésszítse az első vatikáni zsinat művét, vagyis meghatározza immár a püspökök szerepét is az egyetemes egyházban, éspedig odakapcsolva ezt a pápa csalatkozhatatlanságához és legfőbb hatalmához. A szkéma alapvető tétele, hogy a püspökök egyetemes kollektív valóságot, rendet, kollégiumot vagy testületet alkot, amelynek a pápa a feje, Ez a testület, mint a 12 apostol kollegiális küldetésének részben örököse, isteni joron bírja a legfőbb hatalmat az egyházban, de mindig csak közösségben a pápával és annak egymagában is legfőbb és egyetemes tekintélyén át.

A püspöki kollegialitás kimondásának megelégedéssel nézett elébe a zsinat, de annak pontos megállapítása, hogy mit értsenek ezen a kollegialitáson, igen bonyolult, szinte megoldhatatlan feladatnak bizonyult. *Parente* érsek, a Szent Officium ülnöke, mint a szkéma bizottsági többségének előadója, abból indult ki, hogy az egyházban kettős a legfőbb hatalom, s állást foglalt a püspököknek Krisztus által életre hívott kollégiuma mellett, amely mind a zsinatban, mind azon kívül is működik. Mindannyiszor természetesen azzal a feltétellel — emelte ki *Parente* —, hogy a pápa is vele legyen. Ezzel szemben *Frane Franc* jugoszláv püspök, aki a bizottsági kisebbség nézetét tolmácsolta, azzal érvelt, hogy végeredményben mindig a pápa jelenti az egyedüli legfőbb tekintélyt az egyházban. A püspökökről elmondhatni, hogy Krisztustól adott tanácsadói a pápának az egyház kormányzásában, akiknek ezt a tisztségét a pápa nem törölheti el, kormányzó hatalmukat azonban valamennyien szükségszerűen és egyedül a pápától kapják.

Ez az utóbbi felfogás nyilvánvalóan ellene szólt az előterjesztésnek. A probléma azonban korántsem merült ki ezzel. Egész sor javaslat hangzott el, amelyek a szöveget abban az értelemben kívánták javítani, hogy a pápa ugyan saját legfőbb hatalmat kapott Krisztustól, de ez a hatalom nem választható teljesen külön a püspöki kollégiumétól. E harmadik nézet sze-

rint a püspöki kollégium a maga legfőbb hatalmát kettős módon gyakorolja: vagy kollegiálisan elhatározott események útján és együttesen látható fejével, a pápával, vagy egyedül a pápa útján, aki az ő saját tekintélyénél fogva juttatja kifejezésre a kollégium állásfoglalását, éspedig anélkül, hogy a kollégium hozzájárulására vagy utólagos jóváhagyására szorulna. Ennek a harmadik nézetnek nemcsak a keleti atyák között voltak hívei, hanem mellette szállt síkra *Karl Rahner* és a latin egyház sok püspöke is.

Nyilvánvaló, hogy ezt a súlyos kérdést, amelynek nagy fontosságot tulajdoníthatunk mind az elszakadt keleti egyházakkal, mind a protestánsokkal folytatandó párbeszédben, nem lehet csupán hangulattal vagy vizsgálódásra való készséggel eldönteni. A sajtókonferenciák több előadója hajlott arra a felfogásra, hogy a harmadik nézet a helyes, de bizonyos, hogy érveket kell találni hozzá az evangéliumban és az egyház történetében is. Ebből a szempontból igen értékesnek mondták a zsinaton kívül egy világi tudós, *G. Alberigo* bolognai professzornak nemrégiben megjelent könyvét, amely a teljes hatalomra vonatkozó tan fejlődését mutatja be az egyetemes egyházban. *Alberigo* ugyanis azt bizonyítja be, hogy a XVI—XIX. század folyamán magában Rómában is ez a harmadik nézet volt az uralkodó.

A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy amíg a szkéma első fejezetéről — „Az egyház titka” — csak egyszer kellett szavazni, a másodikról pedig — „Isten népe” — ötször, addig erről a harmadik fejezetről szakaszonként nem kevesebb, mint 39 szavazás volt. Am nézzük a fontosabb kijelentéseket: A püspökök isteni joron utódai az apostoloknak, mint az egyház pásztorai (50 ellenszavazat); Krisztus jelen van a püspökökben, akik Isten igéjét minden népnek hirdetik és a hívőknek a szentségeket nyújtják (44 ellenszavazat); A püspökké szentelés a pápi hatalom teljességét ruhazza át (123 ellenszavazat); A püspökké szentelés a megszentelés, a tanítás és vezetés hármas feladatát vonja magával, ez azonban csak az egyház fejével és a püspöki kollégiummal közösségben gyakorolható (268 ellenszavazat); Mi-

ként Péter és a többi apostolok az egy apostoli kollégiumot képezik, ugyanúgy a pápa és a püspökök is egységbe kapcsolódnak (322 ellenzavazat); A püspök felszentelésénél, valamint a pápával és a többi püspökkel való közösségénél fogva tagja a püspöki kollégiumnak (313 ellenzavazat); A püspöki kollégiumnak nincs hatalma, csupán a pápával közösségben, akinek primátusa érintetlen marad s aki a legfőbb hatalmat az egész egyház fölött mindig szabadon gyakorolja (90 ellenzavazat). Ezeket a kijelentéseket néhány nappal később azzal a megállapítással egészítették ki, hogy a püspökök Krisztusnak és nem a pápának helyettesei.

Az a hír járta akkoriban, hogy több püspök is ostromolta a pápát: ejtse el a fölöttébb kényes harmadik fejezetet. A pápa azonban semmi körülmények között sem vállalkozott erre, bármiilyen kínos lehetett számára az egész vita. De természetes is, hogy nem vállalhatta, hiszen köztudomású, hogy a primátus egyoldalú kiemelése az első vatikáni zsinaton nem egy hátrányos következménnyel járt. Már az első vatikáni zsinat is tervbe vette ugyan a kiegyensúlyozást, a külső körülmények azonban megakadályozták ebben. Mindenesetre a primátus ilyen magában való kezelése mélyítette és szélesítette az elválasztó árkot a többi keresztények felé. Nem maga a definíció, hanem annak elszigeteltsége. Ahhoz, hogy az egyensúlyt helyreállítsák — hangzott általában a vélemény —, egyelőre az is elégséges, ha leszögezzük azt, amit az előterjesztés tartalmaz, a továbbiakat pedig nyitva hagyják. Ebben az esetben számítani lehet arra, hogy a teológiai tanítás a harmadik nézetként bemutatott felfogás irányában fog fejlődni. Ratzinger német teológus-professzor például, aki egyáltalán nem titkolta, hogy az előterjesztett szöveg közel sem felel meg annak, amit ő képviselhetőnek és helyesnek tart, megelégedéssel mutatott rá arra, hogy mégis milyen nagy a különbség a mostani szöveg és a két évvel ezelőtti között, s azt is vázolta, hogy miként érlelődött előbbre a fejlődés egyik feldolgozástól a másikig ugyanabban az irányban. A mostani szöveget sem vehetjük zárókönek: a tanításban — jelentette ki Ratzinger —, lényeges vonása azon-

ban, hogy „értelmi éle” messzebb nyúlik annál, mint amit pusztán a szavak jeleznek.

Csekélyebb jelentőséget tulajdonítottak a szkéma hetedik fejezetének, amelyen a zsinat valósággal átrohant. A felszólalók egyöntetűen megállapították, hogy ez a fejezet korántsem mestermű és színvalóban nagyon is elút a többiektől. A fejezetet, amelynek teljes címe: „Hivatásunk eszkatológikus jellegéről és egységünkéről a mennyei egyházzal”, olyan szövegrészekből szerkesztették össze, amelyek a régebbi szkéma egész más helyein szerepeltek. Akkor az első fejezetben volt egy szakasz ezzel a megjelöléssel: „A vándorló egyház”. Kifejezésre kívánták itt juttatni, hogy az egyház földi struktúrája nem végérvényes, mert az idők végezetével a mennyei egyház struktúrájába fog emelkedni. Nincs helye tehát a „hamis triumfalizmusnak” az egyház evilági megjelenési képében, s téves lenne ezt az egyházat azonosítani a megdicsőült Krisztussal — fűzte hozzá magyarázatul *Semmelroth* professor egyik konferenciáján. S ugyancsak ő utalt arra, mennyire célszerű volt ezt a kérdést éppen az egyházi hivatalok után tárgyalni, amelyek leginkább ki vannak téve a triumfalizmus veszélyének. Nem kétséges azonban, hogy ez a hetedik fejezet most mintegy levegőben lóg, mert nem látni belső összefüggését a konstitúció közvetlen tárgyával. Mentségül hivatkoztak arra, hogy maga *XXIII. János* kívánta, hogy beszéljenek a „végső dolgokról”.

Elchinger strasbourgi püspök bírálatában azt mondta, hogy a címmel ellentétben a szöveg tisztán a végső beteljesedés személyi vonatkozásaira szorítkozik, holott hangsúlyt kellett volna kapniok az eszkatológia közösségi, kozmikus és üdvörtörténeti vonatkozásainak is. A kinyilatkoztatás szerint ugyanis nem elsősorban az egyesek, hanem az egész emberiség kerül mérlegre. Az egész kérdést tehát helyesebben és a természettudományosan képzett emberhez illőbben lehetett volna kidolgozni. Ebben az esetben ez a fejezet teológiai alapját is képezhetne volna „Az egyház a mai világban” című későbbi szkémának. *Elchinger* fejtegetései nagy figyelmet keltettek a zsinaton, azt azonban senki sem hihette, hogy a fejezetet ilyen ér-

telemben még ebben az időszakban át is tudnák alakítani.

Az egyházi szöveg szerkesztésében a zsinat szeptember 28-án 242 szavazat ellenében az önálló diakónátus visszaállítása mellett döntött. A diakónusok keresztelhetnek, eskethetnek, kioszthatják az Oltáriszentséget, a betegek kenetét, prédikálhatnak és temethetnek. Diakónusok alkalmazásáról a püspöki konferenciák határoznak, határozatukat azonban a pápának jóvá kell hagynia. Arra alkalmas nős embereket is diakónussá szentelhetnek, viszont nőtleneknek csak cölibátusi kötelezettség mellett adhatják fel ezt az egyházi rendet.

*

A püspöki kollegialitás mellett a szkéma „forró pontjának” bizonyult a nyolcadik fejezetként beiktatott *Mária-szöveg* is. Mint emlékeztetés, a második ülésszakon alig néhány szavazatnyi többséggel ment keresztül az erre vonatkozó határozat. A mostani nyolcadik fejezet címe: „Mária, a Boldogságos Szűz és Isten anyja Krisztus és az egyház misztériumban”.

Azzal, hogy az eredetileg önálló Mária-szkémát egyik fejezetként az egyházi szöveg szerkesztéséhez csatolták, a többség egyáltalán nem kívánta vitába vonni a Boldogságos Szűz tiszteltetését. Sokan mindenestre szükségét érezték, hogy gátat emeljenek a Mária-kultusz bizonyos kinövésai ellen, amelyek azt a látszatot kelthetik, hogy a katolikusok Máriát isteni lényként kezelik és ugyanazt a szerepet tulajdonítják neki, mint Krisztusnak. A zsinat elé vitt szöveg azonban megtehető csalódást okozott. Nyíltan meg kell vallania — jelentette ki Bea bíboros —, ő maga is azt várta, hogy az egész fejezet közvetlenül és kifejezetten az egyházhoz való viszonyában tárgyalja Máriát, az előterjesztés azonban egészen későn, jóformán csak második felében tér rá erre a kérdésre, s ha az első részben mondtak nem is teljesen fölöslegesek, azokat is a fejezet sajátos célkitűzésének megfelelően kellett volna kidolgozni.

Miként történhetett ez? — találgatták többfelé. Azzal aligha lehet magyarázni, hogy gyors ütemben dolgoztak rajta, mert az ellenkezője az

igaz. A benyújtott fejezet már az ötödik szövegezés volt. Inkább tehát valami „kötélhúzás” történhetett vele. Tulajdonképpen a vallásos élet két hulláma mérkőzött itt, amelyeket Frings bíboros úgy jellemezett, mint az utolsó ötven év katolicizmusának jellegzetességét. Az egyik hullámot vagy áramlatot az újonnan felébredt egyháztudat váltotta ki, amelynek a zsinati többség is beszédes bizonysgát adta. A másik hullám, a mariánus, főleg a déli országokban széledett ki. Nem vitás, hogy ez az áramlat az utolsó évtizedekben egészséges irányba fordult, mert hangadói már nem csupán azon fáradoztak, hogy újabb és újabb kitüntető címeket találjanak Máriára, hanem igyekeztek beállítani őt a teológia egészébe. Ennek ellenére a két mozgalom mindezeideig egymás mellett fut. Frings bíboros még a zsinat előtt rámutatott annak szükségére, hogy a két áramlat egymásba olvadjon, és javasolta is, hogy a Máriánt és jámborságot ágyazzák bele az egyház teológiájába. Elvileg ez meg is valósult a zsinatnak azzal a határozatával, hogy Máriával az egyházi szöveg szerkesztésében kell foglalkozni. A mariánus áramlat azonban — mint *Mario von Galli* kifejtette — nem volt hajlandó a hangsúlyt arra helyezni, hogy Mária a maga teremtetett voltában szemben áll Krisztussal, a Megváltóval, hanem sokkal inkább annak kidomborítására törekedett, hogy Mária Krisztusnak oldalán áll és így a keresztény hívekkel áll szemben. A zsinat elé terjesztett szöveg első részében az előbbi, második részében az utóbbi felfogást képviselte. Frings bíboros óhaja tehát valójában nem teljesedett. A vitában azután mind a két oldal igyekezett nézetét még erősebben érvényesíteni. Innen eredtek egyfelől a kifogások a „közvetítő” cím ellen, amely a szöveg ugyan nem ajánl, de mégis megemlíti, másfelől a kifogások amiatt, hogy az „egyház anyja” cím kimaradt az átdolgozott szövegből. Bea bíboros amellett szállt síkra, hogy a „közvetítő” címet teljesen ejtsék el, az „egyház anyja” megszólítás helyett pedig „az összes pásztorok és hívek anyja” megszólítást iktassák bele a szövegbe. Utóbbi a zsinat meg is szavazta.

Tény viszont, hogy VI. Pál már a második ülésszakot megnyitó beszédében azt a reményét fejezte ki, hogy talán lehetséges lesz Máriának megadni az „egyház anyja” címet. A pápa mindenesetre szabad vitát engedélyezett a zsinatnak, de azután mégis a cím megadása mellett döntött, jöllehet a zsinat október 29-én 1549 szavazattal 10 elutasító és 521 fenntartásos szavazattal szemben, tehát jóval több, mint kétharmad többséggel, más értelemben határozott.

*

A *püspökök pásztori szerepéről* szóló szkéma általános megítélés szerint szerencsés átdolgozásban került a zsinat elé. Első részében most valóban megtalálta kapcsolatát az egyházzal szóló szkéma harmadik fejezetével, amely dogmatikus kijelentéseket tartalmaz a püspökökről és a püspöki kollegialitásról. Kimondja például: „A zsinati atyák nagyon (*magnopere*) kívánják, hogy a különböző világ részekből néhány püspök erőteljesen az egyház legfőbb pásztorának oldalán álljon és — úgy, amint a pápának tetszik — egy csoportot vagy tanácsot alkossanak, amely egyben az összes püspökök részvételét juttatná kifejezésre az egész egyházzal való gondokban”.

Ennek a tanácsnak megalakítása hír szerint már útban is van. Megjegyezhetem itt, hogy legutóbb a közvéleményformáló eszközök ügyében is felállított a pápa egy tanácsot, amelybe a kiválasztott püspökök nem életfogytiglan, hanem csak öt évre kapnak kinevezést. Ez biztosítja a folyamatos felfrissülést s elejét veszi a megcsontosodott bürokratizmusnak. A liturgikus tanács mellett ez jelenleg a második tanács.

Foglalkozik a szkéma a római Kúria központi kormányzati hatóságaival is. Ezeknek „újjärendezését” kívánja, különösen ami a „számukat, nevüket, illetékességüket, eljárásuk módját és összeműködésüket” illeti. Személyi állományukat a lehetőség szerint nemzetközivé kell tenni, „hogy a központi szervek is valóban egyetemes jelleget nyerjenek”. Fontosabb óhaja még a szkémának, hogy a felszentelt püspökök is jogszerűen helyet kapjanak a püspöki konferenciákon.

A most említett szövegek már a múlt évi viták lecsapódásai, amelyeknek súlyát Browne, Ruffini, Ottaviani biborosok, s néhány püspök, különösen Carli, heves tiltakozásai jelezték. Ezúttal csak Carli emelt szót ellenük, mondván, hogy a kollegialitás még nem elintézett ügy, nem lehet tehát olyan szöveget előterjeszteni, amely már feltételezi azt. Visszhangja nem lett a beszédnek, mert hiszen magától értetődött, hogy erről a szkémáról csak akkor fognak szavazni, ha az egyházzal szóló szkéma már tető alá jutott.

Mint bevezetőben utaltam rá, a szkéma úgy jött létre, hogy a püspökökről szóló szkémát összeolvasztották a lelkipásztorokodásról szóló s addig még nem tárgyalta szkémával. Egyöntetűen megállapították, hogy ez az utóbbi szkéma, amellyről az előző évben egy püspök azt mondta, hogy amilyen klasszikus a rövidsége, annyira szármalms a tartalma, most valóban életközelségbe került. A püspökök tanítóhivatalával kapcsolatban például azt kívánja, hogy a főpásztorok ne csupán a természetfölötti dolgokat tárgyalják körleveleikben, bár továbbra is ez marad az első teendőjük. Térjenek ki arra is, hogy milyen fontosak a földi dolgok és emberi intézmények a haladás szempontjából, vitassák meg az olyan életbevágó problémákat is, amilyen például a munka és a szabadidő, tudomány, művészet és technika, a társadalmi igazságtalanságok és viszásságok. A francia püspökök hangoztatták a zsinaton, hogy mindezekről a kérdésekről egészen konkrét módon kellene írni és beszélni. Keressenek a püspökök új utakat arra is, hogy híveikkel eszmecserébe lép-hessenek. Többen figyelmeztettek, hogy a vallásszociológia és a hitéleti szociológia tanulmányozása ma már elengedhetetlen a hatatos igehirdetés-hez. Ami azonban leginkább újdonságnak hatott, az az érdeklődés, amellyel a felszólalók a nem-hívők, az ateisták felé fordultak. Állandóan visszatérő témája lett ez más szkémák tárgyalásának is, és pedig azzal a végső kicsengéssel, hogy a püspökök érezzék magukat a nem-hívőkért is felelősnek és igyekezzenek meg-érteni azok problémáit.

*

Az ökumenizmusról szóló szkémát, amelyből immár dekrétum lett, éppen csak értem, mert a *Vigilia* múlt évi szeptemberi számában *Timkó Imre* professzor behatóan foglalkozott vele. Az ő tanulmányát talán csak azzal kell kiegészítenem, hogy a múlt évi heves viták után mintegy 500 módosítást nyújtottak be a szkémához, amelyeket a bizottság részben figyelembe is vett az új szöveg kidolgozásában.

Egyik legfontosabb változtatás a protestáns egyházak egyház-voltának elismerése. A szkéma az egység helyreállításának szándékával, igazán ökumenikus szellemben beszél „mindkét oldal vétkességéről” az egyházszakadásokban. Kijelenti, hogy a keresztény egység megkönnyítése okából a katolikus egyház kész önmaga reformálására is, s azon fáradozik, hogy híveiben ökumenikus lelkületet és érzületet alakítson ki. Kíváncsnak mondja, hogy a különböző keresztény vallásközösségekhez tartozók alkalmilag közösen is imádkozzanak Krisztus egyházának egységéért s egyképpen tanúsítsák Krisztust és a kereszténységet a világ előtt. Hangoztatja, hogy az orthodox egyházaknak joguk és kötelességük a saját fegyelmük szerint élni, mert hiszen a keleti egyházak öröksége is szükséges az egyház katolicitásának teljességéhez. Megengedi, hogy ahol a körülmények is indokolják, katolikusok és orthodoxok szentségeihez járuljanak egymás templomaiban. Megállapítja a szkéma, hogy a protestáns egyházak és a katolikus egyház között nagyobbak az eltérések, öröndetesnek mondja azonban, hogy Krisztust ők is az egység forrásának és középpontjának tekintik, a szentírás ismeretét ápolják, érvényesen szolgáltatják ki a keresztiséget, Krisztus haláláról és feltámadásáról pedig úrvacsorával emlékeznek meg.

*

Nem lett már ilyen könnyű és aránylag síma a sorsa az ökumenikus szkéma két függelékének, a *vallásszabadságra és a zsidókra, valamint más nem-keresztényekre vonatkozó nyilatkozatnak*. Már most előrebocsátom azonban, amit folytatólagos beszámolómban még részletesen is meg fogok világítani, hogy ezt a két füg-

geléket utóbb le is választották a szkémáról, ami nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy a szkémából dekrétum lehetett.

A vallásszabadságról szóló nyilatkozat előadója, *De Smedt* brüggei püspök főleg azt emelte ki, hogy a teljes vallásszabadság nélkül a mai nagykorú emberiség minden egységtörekvés ellenére sem juthat el a békés együttéléshez. Elengedhetetlen tehát, hogy az egyház, amely híve ennek a békés együttélésnek, határozottan állást foglaljon a vallásszabadság kérdésében. A konzervatív püspökök hevesen támadták az előterjesztést. *Ruffini* bíboros erőteljesen ismételte meg a katolikus múltban meggyökeresedett tézist: csak egy igaz vallás van, a katolikus, maga az egyház tehát az ellenkező válaszok szabadságát nem ismerheti el, legfeljebb polgári türelmességet tanúsíthat és kívánhat irányukban. *Ottaviani* bíboros inkább csak azt kifogásolta, hogy a szöveg túl messze megy, amikor az ateizmustól sem tagadja meg a propaganda szabadságát. Ezzel szemben különösen az amerikai püspökök minden megszorítás nélkül, teljes határozottsággal követelték mind a keresztények, mind a nem-keresztények vallási, illetve világnézeti szabadságát. Igen hatáson érvelt *Hurley* durbani, délafrikai érsek, amikor védelmére kelt a szerintünk tévedésben lévő emberek jogainak is. Az igazsághoz vivő út — mondta az érsek — szükségyszerűen magában rejti a tévedés veszélyét, hiszen az egész történelem tanúsítja, hogy az emberek semmi jelentős igazságot sem fedeztek fel a tévedés megtapasztalása nélkül. Aki tehát mellett kardoskodik, hogy az ember szabadságjogai az igazság birtoklásától függenek, az valójában tagadja a gondolkodás, a kutatás és a vélemény nyilvánítás szabadságát.

Igy szinte meglepőnek érezhetjük, hogy a nyilatkozat ennyire különböző megítélése ellenére sem akadt hozzászó, aki kétségbe vonta volna egy ilyen nyilatkozat szükségét. Abban, mondhatni, valamennyi zsinati atya egyetértett, hogy a szabadság elsősorban a mások nem beavatkozását jelenti, másként kifejezve: senkinek sincs joga arra, hogy erőszakkal, közvetlenül vagy közvetve, a vallás kö-

rébe hatoljon. Érvényes ez nemcsak az egyének, hanem a vallási csoportok tekintetében is. Még a spanyol püspökök közül is többen, sőt *Parente* érsek, a Szent Officium ülnöke is ilyen értelemben beszélt. Sajtókonferenciákon utaltak is arra, hogy ha az egyháztörténetet nézzük, akár a legújabb időkig, ezt a fordulatot valóban csodálatosnak találhatjuk.

Az idézett szöveg eltérések is akkor ütköztek ki, amikor a vallásszabadság elvi megalapozásának kérdése vetődött fel. S nem állíthatjuk, hogy ne lenne fogas probléma ez. A vallásszabadság és a lelkiismereti szabadság például kétségtől összefügg egymással, de mégsem azonos. A szabadság és a türelmesség is más. Mennyiben és milyen megokolással korlátozhatja az állam a vallásszabadságot, vagy kedvezhet egy meghatározott vallásnak? Nyilvánvaló, hogy egy terjedelmes szkéma is kikerekedett volna, ha mindezekre a kérdésekre csak valamely alapossággal meg akarnak felelni. Itt viszont a zsinaton csak egy nyilatkozatra gondolhattak.

Ettől függetlenül, főleg a háttérben, meg is indult a vita arról, hogy csupán nyilatkozatot tegyenek-e, amely egyszerűen síkra száll mindenkinél vallásszabadságért, avagy elvi megalapozást is nyújtsonak hozzá. Többen fájaltak, hogy *Ritter* amerikai bíboros, aki visszaríadt a megalapozás nehézségeitől, bent a zsinati csarnokban az első megoldás mellett foglalt állást. *Parente* érsek, akinek a rákövetkező nap kellett beszélnie, erre átdolgozta beszédének már benyújtott szövegét, és *Ritter* indítványának fogta pártját. A nyilatkozat így minden további és újabb érvelés nélkül megrekedett volna XII. *Pius* 1953. évi beszédénél, amely egy jogász csoport előtt hangzott el. Ez a beszéd, mint tudjuk, akármilyen precíz volt, nem hárította el azt a szemrehányást, hogy a katolikus egyház elvileg ellene van az általános vallásszabadságnak és csak a világhelyzetre való tekintetből gyakorlatban fogadja el a türelmességet. A nyilatkozatnak azonban éppen ennél kellett volna tovább mennie. A szakértőket nagyon leverte a kudarc. Akkor szólt fel utolsónak *Carlo Colombo* püspök, a pápa teológusa, aki kifejezetten követelte a tanbeli megalapozást, mert enélkül — úgy-

mond — célját tévesztené az egész nyilatkozat.

Colombo mindjárt elő is adta, hogy szerinte a vallásszabadságot két tényre, mint elvi alapra lehet ráépíteni. Egyik az embernek az a természetes joga, hogy erkölcsi és vallási kérdésekben az igazságot keresse s ezt az igazságot legjobb lelkiismerete szerint kövesse. A másik a hit-aktus szabadsága. Ebből a két tényből folyik az a kötelesség, hogy keressük és kövessük az igazságot, eljárásunkban azonban a helyes eszközöket kell alkalmaznunk, figyelembe véve a közjó követelményeit is.

Különösen a másvallású megfigyelvek azonban még ilyen értelmű javításokkal sem itélték teljesen világosnak a nyilatkozatot. *Skydsgaard* professzor, a dán luteránus egyház megfigyelője például ezt mondta róla: „Természetesen örülök ennek is, de nem tudok szabadulni bizonyos rossz-érzéstől és aggodalomtól. A nyilatkozat a lelkegkben, a tiszta magasságokban jár, s látszólag olyan emberekre tekint alá, akiket mind eltölt a jóakarát. Nem számol a mai valóságos emberekkel. Valljuk be, mind-egyikünk lelkében ott ül egy ateista is. Ennek számára is kellett volna valamit mondani...” Ugyanakkor katolikus részről is több teológus elismerte, hogy még valami nagyon befejezetlen lappang a nyilatkozatban, ami további kimunkálást igényel.

Másik függeléke lett volna a szkémának a nyilatkozat a zsidókról és nem-keresztényekről. Első fogalmazásában arról volt szó ebben, hogy levegők a zsidóságról az „istenölés” terhét s ilyen módon kihúzzák a talajt a vallási és egyházi antiszemitizmus alól. Miként *Bea* bíboros kifejtette akkoriban, a tények lelkiismeretes mérlegelése nyomán oda kell következtetni, hogy nem az akkori zsidó népet, mint népet kell elmarasztalni Krisztus haláláért, hanem a bűnben leledző egész emberiséget. Ez a kijelentés azonban nem maradt meg így az új előterjesztésben, mert a konzervatívok nyomására éppen ezt a részt gyöngítették le. A legtöbb szónok az eredeti szöveg visszaállítását követelte, a konzervatívok viszont még a kihagyásos és elhalványított szöveget sem akarták elfogadni. *Felici* érsek és a teológiai bizottság néhány

tagja teológiai természetű nehézségekre utalt, amelyek — mondták már akkoriban — nyilván gondolkodóba fogják ejteni magát a pápát is. Éppen ezért egyesek, élükön megint csak *Ruffini* bíborossal, az egész nyilatkozat törlése mellett foglaltak állást.

A legsajnálatosabb a dologban, hogy a vita teljesen új síkra tolta a nyilatkozatot. *XXIII. János* voltaképpen a bármiféle antiszemitizmus félreértelmezhetetlen elítélését tűzte feladatúl a zsinat elé. Egy nagyon fontos és szükséges negatívum volt az, amit *János* pápa akart. A nyilatkozat viszont a végrehajtott és még szorgalmazott módosításokkal pozitív jelleget és célt öltött, nevezetesen a párbeszéd kore-

sését a mai zsidósággal. Általános nézet szerint ez is magyarázza, hogy a nyilatkozat kifelé két oldali pergőtűzbe került. Nemcsak az arab országok, de maga Izrael is ellene fordult. Izrael azért, mert tértítő szándékot tulajdonított neki. Az arabok felfogását pedig egyik szószólójuk ékként összegezte: „Az egyház azt mondhatja a zsidókról, amit akar. Nincs semmi ellenvetésünk. De egy különálló nyilatkozat a zsidók javára már önmagában politikum.”

Nem csodálkozhatunk ezekután, ha azokban a fejleményekben, amelyek a zsinat hangulatát és munkáját kedvezőtlenül befolyásolták, ez a két nyilatkozat is nagy szerepet vitt.

A KIS ÚT

Egyik barátom a napokban bridzs-partira hívott meg két közös ismerősünkkel együtt, pontosan öt órára délután. A terv szerint hétig leszünk együtt, mert barátomnak utána más programja volt, melyet lemondani nem lehetett. Bevallom, nem nagy kedvem volt elmenni, de mégis úgy döntöttem, hogy elmegyek, ám közben még ezt is, azt is elintézem. Mire odaértem, nemcsak elkéstem, hanem a megállapított idő vége felé járt. Azt gondoltam, legalább nem mondhatják, hogy nem tartottam be ígéreteimet. A szórakozásból azonban csak méltatlankodás, harag lett, mert barátom is, a többiek is nagy nehezteléssel fogadtak és folytonos szemrehányással halmaztak el: elrontottam délutánjukat, megmérgeztem szórakozásukat, tudhattam volna, hogy a játékhöz negyedik partner is kell, és így tovább... Azzal próbáltam védekezni, végül is szórakozásról van szó, tehát nincsen okuk neheztelni. De barátom nagyon rossz néven vette tőlem a pontatlanságot és most zavarban vagyok: mitévő legyek? Hiszen az életnek egészen jelentéktelen, kis mozzanata, hogy valaki a szórakozásról elkésik. Úgy érzem, nincsen okuk sem barátomnak, sem jóismerőseimnek a neheztelésre. Tessék mondani: Nincs igazam?!*

Kénytelen vagyunk azt felelni kedves levélíró olvasónknak, hogy nem neki, hanem barátainak kell igazat adnunk. Mert ha megengedjük is, hogy a szórakozás, társasjáték nem is oly fontos és lényeges mozzanata az életnek, mint például a hivatali, vagy üzemi munka megkezdése, mégis elengedhetetlen kis felüdülés, társas szórakozás a munkában, gondokban, az élet lázas feladatainak teljesítésében elfáradt embernek. Erre minden dolgozónak szüksége van, mert nélkül a fáradt erők nem frissülnek fel, s az ember testileg-lelkileg kimerül, sőt egészen elsatnyul. Ezt a szórakozást, felfrissülést rontotta meg panaszos levélírónk és pontatlanságával

egészen lehetetlenné tette. De barátainak más szempontból is méltányos a neheztelésük! A baráti kör megállapodásában is, amit vállaltunk, amikor megígértük, hogy a jelzett időben ott leszünk, van valami kötelező. Tudtuk azt mi is, hogy nélkülünk a játék nem kezdődhet meg. Tudhattuk azt is, hogy a pontosság társas összejövetelekben, szórakozásokban a kölcsönös szeretetnek, megbecsülésnek, udvariasságnak egyik feltétele, ami ellen vétett pontatlan levélírónk. Ha elkésett a megbeszélt kártyajátékról, ezzel nemcsak udvariatlanságot követett el, hanem az egész játékot lehetetlenné tette, mások szellemi felüdülését megrontotta és a szórakozás,

pihenés helyett megelődésre, besz-zankodásra adott okot. Még abban az esetben is, ha valakinek olyan előre nem látott akadályra jött volna köz-be, ami ígéretének teljesítését lehe-tetlenné tette, akkor is megmarad a kötelessége, hogy erről kellő időben értesítse azokat, akiknek megígérte, hogy pontosan ott lesz. A pontosság baráti körben éppen úgy, mint az élet egyéb vonatkozásaiban egyike a leg-elemibb, egyben legelengedhetetlenebb erkölcsi kötelezettségnek!

A pontosság valóban szoros társa-dalmi kötelezettség, mint azt oly meg-kapón írja le *Émile Souvestre* fran-cia író: Un philosophe sous les toits című művében, melyben a párizsi manzard szoba magányos filozófusa elmélyülve szemléli a nyüzsgő nagy-városi életet és elgondolkodik, elfilo-zofálgat felette. Egyik majusi nap reggelén érdeklődéssel figyeli, mint tódul a nagy tömeg a vasúti állomás felé, hogy e ragyogó, szép tavaszi na-pon, távol a város zajától pihenőt tartson, s ligetben, erdőn-mezőn, friss levegőn melengető napsugárban fű-rössze fáradt testét, frissítse csüggeteg szellemi erőt. Mindenki siet, tódul a tömeg, mert a vonat mindjárt indul. A mi filozófusunk így okoskodik: Mily szerencse, hogy a vasút mindezt lehetővé teszi, de főleg, hogy mind-ezen előnyeik kívül pontosságra ne-veli a fegyelmetlen városiakat. Sem-mitől más módszerrel sem sikerülne ezt a tömeget pontosságra szoktatni. A vasút tanítja meg arra, hogy in-kább előbb legyen az állomáson, mert a vonat pontosan indul és nem várja meg az elkésőket. Valóban, a vonat a szociális élet alapfeltételére, a pon-tosságra tanítja meg az embereket! — zárja okoskodásait filozófusunk.

Mennyire igaz a van! — A pontoss-ág minden társadalmi élet vérkerin-gésének feltétele, alapja. Az emberi együttélés lehetetlenné válnék pon-tosság nélkül. Nemcsak baráti körben — mint láttuk —, hanem a családban, a nevelésben, a társadalomban egy-aránt pontosság rendezi el az embe-rek munkabeosztását, tevékenységét, életét. Kedves méltatlankodó levél-írónk gondolkodik csak kicsit So-uestre filozófusa példájára, hogy mennyire szükséges a pontosság a csa-ládi életben, ahol közös étkezések, kö-zös munkák, vagy tervbevetett látoga-

tások színházban, moziban, vagy ba-ráti körben egyaránt pontosságot kö-vetelnek minden családtag részéről. Az iskolai tanítás rendje pontos meg-jelenésre kötelezi a tanulót, mert a tananyag együttes feldolgozása meg-kívánja, hogy mindenki pontosan je-len legyen és részt vegyen benne. Egy-egy pontatlan kedvéért nem lehet a tananyagot mindig újra előlről kez-deni, vagy egyes pontatlanoknak kü-lönc elmegvárni. A pontatlan tanuló előcsérel a drága időt, melyet visz-szaszerezni már többé nem lehet.

De a nagy társadalmi kollektívában még fontosabb a pontosság! A hiva-talok munkája pontosan kezdődik és végződik; megköveteli, hogy a dolgo-zók pontosan ott legyenek a munka kezdetén. Az üzletek, vállalatok, orvo-si rendelők, közüzemek és közhivata-lok munkája mind-mind a pontos idő-kihasználása alapjára támaszkodik. Az idő jó kihasználása, helyes és ésszerű beosztása és hasznos munkával való termelése csakis pontossággal érhető el. Minél magasabb a technika, a kultu-ra, a társas munkamegosztás, annál bonyolultabb az élet társadalmi, sőt egyéni vonalon is. E bonyolult egy-bekapcsolódásból a kibontakozás csak-is pontossággal érhető el. Pontosan kell felkelni, pontosan kell indulni munkahelyünkre, pontosan kell meg-nyitni az üzleteket, pontosan megkez-deni hivatali, vagy vállalati munkán-kat, hogy a modern, szociális vérke-ringés megindulhasson és abban fenn-akadás, szakadás, kiesés ne legyen. Mert ha pontosság híján csak egy üzemág is fennakad, leáll a kollektív munka egész vonala, az idő elvész, ami már pozitív kár formájában je-lentkezik nemcsak a termelésben, ha-nem a társadalmi, sőt az egyéni élet vonalán is. S ez annál súlyosabb, mert a modern technika és kultúra mai magas színvonalán a munkát, a ke-resetet az idővel méri, ami mindig pontosságot tételez fel.

Kedves levélírónk láthatja, hogy a pontosság nemcsak a baráti kapcso-latok ápolására fontos, nemcsak egy-irás kölcsönös megbecsülése és sze-retete szempontjából kívánatos, ha-nem az egész társadalmi élet vonalán egyaránt elengedhetetlenül szükséges! A pontosságra mint a közösségi élet alaperényére mindenkinek rá kell ne-velnie önmagát. .

Erdey Ferenc

SZENT TAMÁS AZ ÚR JÉZUS SZÜLETÉSÉRŐL. Jézus Krisztus születésének több érdekes mozzanata van, amelyekkel már sok szent tudós és tudós szent foglalkozott. Aquinói Szent Tamás is felteszi a kérdést, vajon Krisztusnak Betlehemben kellett-e születnie, vajon megfelelő időben született-e, s vajon kellett-e, hogy születése mindenki előtt nyilvánvaló legyen.

Ami az első kérdést illeti, Szent Tamás három véleményt hoz fel arra vonatkozóan, hogy Krisztusnak miért nem kellett volna Betlehemben születnie. 1. Izaías próféta azt mondja: „Mert a Sionról jön a tanítás és Jeruzsálemből az Úr igéje” (Iz. 2, 3). Az Isten Igéje pedig Krisztus, tehát úgy tűnik, hogy inkább Jeruzsálemből kellett volna a világba indulsz. 2. Szent Máténál olvassuk: „Meg volt mondva a próféták által, hogy názeretinek fogják hívni” (Máté 2, 23). Az evangélista Izaíasra hivatkozik, aki azt írja: „Vessző kél majd Jessze törzséből” (Iz. 11, 2). Názaret neve vessző, virág. A híres embereket leginkább születési helyükről szokták elnevezni. Eszerint tehát Jézusnak inkább Názaretben kellett volna születnie, ahol fogantatott és nevelkedett is. 3. Krisztus azért született a világra, hogy az igazságot meghirdesse, mint Szent János mondja: „Én arra születtem és azért jöttem a világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról” (Ján. 18, 37). Ezt a küldetését Krisztus könnyebben teljesíthette volna, ha a római birodalom fővárosában születik, amely akkor a világ ura volt. Szent Pál is azt írja később a római keresztényekről: „Az egész világon magasztalják a ti hiteket” (Róm. 1, 8). Tehát Jézusnak inkább Rómában kellett volna születnie. Mindezekkel az ellenvetésekkel szemben Szent Tamás hivatkozik Míkés próféta jóváindulására: „De te, Efráta Bethleheme, kicsiny vagy ugyan Jуда ezrei között, mégis belőled származik majd nekem Izráelnek jövőd uralkodója, aki kezdettől fogva, az örökkévalóság napjaitól fogva származott” (Míkés 5, 2).

Szent Tamás szerint Krisztus két okból akart Betlehemben születni. Először — mint Szent Pál is hivatkozik rá — „mert a testet tekintve Dávid nemzetségéből született” (Róm. 1, 3). Dávid tudvalevően különleges ígéretet kapott erről (2. Kír. 23, 1). Krisztus is ott akart születni, ahol Dávid született, hogy a neki tett ígéret a születés helyén teljesedjék, ahogyan az evangélium is mondja: „mivelhogy Dávid házából és nemzetségéből való volt” (Luk. 2, 4). Másoszor azért akart Betlehemben születni — mondja Szent Tamás, utalva itt Szent Gergelyre is —, mert Betlehem neve „kenyér háza” jelent, már pedig Krisztus az élő kenyér, aki a mennyből szállott alá (Ján. 6, 51).

Az első ellenvetésre válaszolva, amely szerint Krisztusnak inkább Jeruzsálemben kellett volna születnie, Szent Tamás abból indul ki, hogy Dávid, aki Betlehemben született, Jeruzsálemet tette meg királyi és papi városává. Már most Krisztus is pap és király volt, az ő papsága és királysága azonban főként szenvedésében nyilvánult meg. Amikor tehát Krisztus is Betlehemet választotta születése helyének, Jeruzsálemet pedig szenvedése helyének, mindkettőben Dávid példáját követte. Krisztus ezzel az eljárásával — teszi hozzá Szent Tamás — meg akarta törni az emberek gögjét is, akik büszkélkednek azzal, hogy előkelő helyen születtek és ezért szinte különleges tiszteletet kívánnak maguknak azon a helyen. Ami azt illeti, hogy Krisztus valóban virágozni akart, de nem testi származása, hanem erőnyes élete által. Azért kívánt Betlehemben szinte idegenként születni és Názaretben éveken át nevelkedni.

Arra vonatkozólag, hogy Krisztus miért nem Rómában született, Szent Tamás emlékeztet az evezusi zsinatra, amelyen már szó esett erről. Ott egy szent zsinati atya fejtegette, ha Krisztus a római polgárok kedvéért a tündöklő Rómát választja, azt mondhatták volna róla, hogy ő akarja megváltoztatni a föld kerekességét, ha pedig császár fiaként születik, a földi hatalom gyakorlásával vádolhatták volna. Hogy azonban nyilvánvaló legyen, hogy

nem földi, hanem isteni erő változtatja meg a föld színét, Krisztus szegény anyát és még szegényebb hazát választott, hogy beteljesedjék, amit később Szent Pál monott: „Azt ami a világ szerint oktalan, választotta ki az Isten, hogy megszégyenítse a bölcseket, és azt, ami a világ szerint gyenge, választotta ki az Isten, hogy megszégyenítse az erőseket” (1. Kor. 1, 27). De azért Rómával is megvolt az Isten szándéka — jegyzi meg Szent Tamás. Az a város lett az egyház központja, amely a világ ura volt, hogy onnan induljon ki a hit is az egész világra.

Ezután foglalkozik Szent Tamás azzal a kérdéssel, hogy megfelelő időben született-e Krisztus. Szerinte itt is három ellenvetés hozható föl. Krisztus azért jött a világra — hangzik az egyik —, hogy szabadságot hozzon övéinek. Ámde a szolgaság idején született, mikor Augustus császár az egész világra népszámlálást rendelt el, és pedig azért, hogy az egész világot adófizetőjévé tegye. A másik ellenvetés, hogy a Krisztus születéséről szóló ígéreteket nem a pogányok kapták, már pedig Krisztus akkor született, mikor hazájában idegen király uralkodott. A harmadik ellenvetés az, hogy Krisztus földi tartózkodását a nappalhoz hasonlítjuk, amelyben ő a világ világossága. Maga mondja Szent Jánosnál: „Nekem annak műveit kell cselekednem, aki engem küldött, míg nappal vagyok” (Ján. 9, 4). Tény viszont, hogy a nappalok nyáron hosszabbak, mint télen, Krisztus pedig télvíz idején született.

Válaszában Szent Tamás a szentírást idézi: „Midőn elérkezett az idők teljessége, az Isten elküldé fiát, ki asszonyból lett, ki a törvény alattvalója lett” (Gal. 4, 4). A különbség Krisztus és a többi ember között éppen az, hogy a többi ember az idő vas-szükségessége szerint születik, Krisztus azonban, mint az idő teremő ura, maga választotta meg születése helyét és idejét, valamint anyját. Már pedig „amik vannak, azokat Isten rendelte” (Róm. 13, 1). Ha tehát mindent az Isten rendel, akkor abból következik, hogy Krisztus a legjobbkor született.

Az első ellenvetésre azt feleli Szent Tamás, hogy Krisztus csakugyan azért jött, hogy a szolgaság állapotából a szabadság állapotába vigyen bennünket. Miként tehát felöltötte haladásunkat, hogy az örök életre vigyen bennünket, ugyanúgy jónak látta abban az időben öltöni testet, amikor nyomban születése után felvették a császári népszámlálás jegyzékébe. Vagyis szolgaságba ment, hogy minket szabaddá tegyen. Ne feledjük azt sem, hogy abban az időben az egész világ egy fejedelem uralma alatt állott és nagy békében élt. Ekkor illet tehát születnie Krisztusnak, aki a mi békességünk, miként az apostol is mondja: „Mert ő a mi békességünk, aki a kettőt eggyé tette és a közbe eső válaszfalat, az ellenségeskedést, lebontotta saját testében” (Ef. 2, 14). Szent Jeromos figyelmeztet, hogy az addigi történetben az egész világon széthúzást találunk egészen Augustus császár uralkodásának 28. évéig. Amikor megjött az Üdvözítő, minden háború elült, mint Izaiás jövendölte: „Nemzet nemzet ellen nem emel kardot” (Iz. 2, 4). Krisztus továbbá abban az időben született, amikor egy fejedelem uralkodott az egész világon, már pedig ő is egyestíteni jött övéit.

Ami a második ellenvetést illeti, Heródes, aki akkor a zsidók fölött uralkodott, valóban idegen és pogány volt. De ezzel csak beteljesedett Jákob szava: „El nem vétetik a fejedelmi pálca Judától, sem a vezér az ő ágycékából, míg ei nem jó az Elküldendő, az, akire a népek várakoznak” (1. Móz. 49, 10). *Aranyszájú Szent János* írja, amíg a zsidó nép zsidó királyok alatt élt, bármilyen bűnösök voltak is, Isten prófétákat küldött hozzájuk orvosságu, amikor azonban az isteni törvény már idegen király hatalma alá került, megszületik Krisztus, mert a nagy és emberileg reménytelen betegségnek már isteni orvos kellett. A harmadik ellenvetésre Szent Tamás azt feleli, hogy Krisztus akkor látta jónak a világra születni, amikor növekvőben van a nappal világossága, mert ez úgyszólván jelképezi jövetelének célját. Ő ugyanis azért jött, hogy az emberek növekedjenek Isten világosságában, ahogyan a szentírásban is olvassuk: „Hogy világítson azoknak, akik sötétségben és a halál árnyékában ülnek” (Luk.

1, 79). A tél keménységét pedig azért is vállalta születésében, hogy már akkor szenvedjen értünk.

A harmadik kérdés: vajon kellett-e, hogy Krisztus születése mindenki előtt nyilvánvaló legyen? Egyesek szerint a beteljesedésnek meg kell felelnie a kezdeti ígéretnak. Krisztus eljövételének ígérteréről pedig azt mondja a zsoltaáros: „Jön íme az Isten, a mi Istenünk, és nem hallgat!” (Zsolt. 49, 3). Minthogy tehát Krisztus a születése által jött, ennek az egész világ előtt nyilvánvalónak kellett volna lennie. Szent Pál szerint: „Azért jött el Krisztus e világra, hogy üdvözítse a bűnösöket” (1. Tim. 1, 15). Ez csak úgy lehetséges, ha Krisztus kegyelme a bűnösök előtt megnyilvánul. Mivel pedig minden ember bűnös, tehát úgy kellett volna, hogy Krisztus születése mindenki előtt nyilvánuljon. A zsoltaáros szerint Isten mindenek fölött hajlik az irgalomra: „Jó az Úr mindenkihez, és könyörületes minden teremtményéhez” (Zsolt. 144, 9). De a második eljövetelekor, mikor „igazságos ítéletet mondok” (Zsolt. 74, 3), mindenki előtt eljön. Ha viszont Krisztus az ítéleten mindenki előtt eljön, akkor irgalmánál fogva úgy kellett volna, hogy már az első eljövételénél, születésekor is mindenki előtt nyilvánvalóvá tegye magát. Ezek szerint tehát úgy kellett volna, hogy Krisztus születése mindenki előtt nyilvánvaló legyen. Ezzel szemben — állapítja meg Szent Tamás — mégis igaz, amit Izaiás próféta mond: „Bizony titokzatos Isten vagy te Izrael Istene, megszabadítója” (Iz. 45, 15), majd „Arca mintegy elrejtett és megvetett volt” (Iz. 53, 3).

Szent Tamás három érveléssel magyarázza, hogy Krisztus születésének nem kellett általánosan és mindenki előtt nyilvánvalónak lennie. Először is akadályos lett volna ez az emberi megváltásnak, amely Krisztus szenvedése, keresztye által, nem pedig születése által történt. Szent Pál mondja: „Ha ismerték volna, soha sem feszítették volna keresztre a dicsőség Urát” (1. Kor. 2, 8). Másodsorban, ha mindenki előtt nyilvánvaló lett volna Krisztus születése, ez csökkentette volna a hit érdemét. Akkor ugyanis az emberek inkább a felismert jeleknek hitték volna, nem a kinyilatkoztatásnak, és ebben az esetben, mint *Sylvius* mondja, csökkent, sőt talán el is vészett volna a hit érdeme. Jézus az embereket a hit által jött üdvözíteni. Szent Pál írja: „Az Isten igazsága a Jézus Krisztusban való hit által jó, kik hisznek benne” (Róm. 3, 22). Ha Krisztus születése nyilvánvaló jelekkel mindenki előtt ismert lett volna, ez kihúzta volna a hit alól az alapot, mert a hit „meggyőződés a nem szemléletekről” (Zsid. 11, 1). Harmadszor homály fedte volna a Krisztus igazi emberségéről vallott igazságait. Azért írja Szent Ágoston egy tanítványához intézett levelében, ha Jézusnál a gyermekkorból — mint minden más embernél — nem volna átmenet az ifjúkorba, ha nem táplálkozott volna és neki is nem lettek volna álmai, megerősödne azok véleménye, akik azt mondják, hogy nem is vett fel igazi emberséget.

A másként vélekedőknek Szent Tamás azt válaszolja, hogy a zsoltaáros szavai nem Krisztus első, hanem második eljövételére vonatkoznak, amikor nem is fog hallgatni. Krisztus valóban a bűnösök üdvözítésére jött és a bűnösöket valóban ki kellett tanítani, kioktatni az üdvösségre, de ennek nem éppen Krisztus születésekor kellett történnie, hanem a későbbi idők folyamán is megtörténhetett. Krisztus nem élete elején, hanem szenvedése és feltámadása után mondta az apostoloknak: „Elmenvén tanítsatok minden népet” (Máté 28, 19). Krisztus az ítéletnél mindenki előtt megjelenik, mert kell az ítélő bíró tekintélyéhez, hogy mindenki ismerje. Ezért akar a második megjelenéskor mindenki előtt nyilvánvalóvá lenni. Első eljövetele azonban mindenkinél a hit által való üdvözítést szolgálta, a hit pedig meggyőződés a nem szemléletekről. Azért kellett első eljövételének titokban történnie. (*Jurányi György*)

AZ 1900-ÉVES NERÓI TŰZVÉSZ. Sötét történet! Nem annyira a tűzvészé, amely 1900 évvel ezelőtt, pontosabban 64 július 19-én tört ki Rómában, és a keresztények első üldözését vonta maga után, hanem inkább magáé Neróé. Apja egy, a iulius-claudiusi uralkodóházzal többszörösen rokon előkelő római arisztokrata, *Gnaeus Domitius Ahenobarbus*, anyja, *Agrippina* pedig korának legfinomabb szépségű hölgye, aki 38-ban hozta őt a világra, Antiumban s az

általában gyöngélméjének tekintett *Claudius* császár uralkodása alatt volt gyermek. Holott ez a *Claudius* — amint azt jól sejtette meg a róla életrajzregényeket író modern írdalom —, egyáltalában nem volt gyöngélméjű, csak nyavalatörős. És noha átlagos képességek szerint, de *Augustus* szorgalmával és kötelességtudásával kormányozta a birodalmat, egy előzőleg kitűnő kabinettel, amelyben felszabadított rabszolgák is voltak. És amikor felesége, a hírhedt *Messalina*, a nyakára nőtt kicsapongásával, szerelmeivel, éppen a kabinetje tanácsaira lefejeztette.

Az első pillanattól kezdve világos volt, hogy viszonylagosan koros volta ellenére, új asszony kell melléje. És ugyancsak természetes volt, hogy ez nem lehet más, mint unokahúga, a nádszál-karesú, lángelméjűen okos, fölényes és hecsvágó *Agrippina*. *Claudius* egyéniségét pontosan azokkal a tulajdonságokkal egészítette ki, amelyek belőle hiányoztak, főképp a metsző határozottsággal. Hogy a házasságot meg lehessen kötni, a Szenátusnak törvényt kellett hoznia, amely eltörli a nagybátya és az unokahúg házasságának tilalmát. Mindenki, aki a nápolyi múzeumban jár, megnézheti a szobrát, amely a görög-római portréművészet csodálatos realizmusával ábrázolja őt. Hátratámaszkodik az alacsony, trónszerű támlásszéken, élő szikrázóan energikus mozdulattal; fejét és karesú sólyomarcát parancsoló szigorral tartja fel. A hatalom és annak minden hátránya magától hullott ölébe. Persze, hogy hozzámert *Claudius*hoz. *Ahenobarbus*t különböző, már előzőleg, homályos körülmények között, meggyilkolták; alapjában véve nem tudta soha senki, kik, miért és hogyan. Felesleges volt; a házásra hajló, puha, kényelmes férfi nem zavarta volna senkinek vizeit.

Fia, akit a család hagyományai szerint valójában *Lucius*nak hívtak, s akiből *Neró* lett, az ő külsejét örökölte. Az intrikák egyébként annyira elfoglalták *Agrippinát*, hogy eleinte nem is tudott törődni *Neró* nevelésével. Így az *Messalina* anyjára maradt. *Domitia Lepidára*, akiből szintén hiányzott minden erkölcsi tartás. Kegyepcei, egy hajdani hivatásos színpadi láncos — a kor egyik legmegvetettebb, afféle kétnemű foglalkozása — és egy borbély voltak első nevelői. Hatásukat sohasem heverte ki.

Agrippina pedig sorra ütötte ki minden ellenfelét, és adoptáltatta *Nerót* *Claudius*sal. Ennek a *Claudius*nak két szobra is megvan a Vatikáni Gyűjteményben. Az egyik szoborfü: fiatalon ábrázolja őt, finom, szép és okos, de az epilepszia rettenetűl gyöttrött arccal. A másik pedig teljes szobor és megmutatja az attól ellorzult, már korán öreg embert, amint kezében tekercset szorongat — talán az *Etruszkok Történetét*, legjelentősebb (sajnos, elveszett) művét — és sugárzik róla a skizofrénia. Ekkor már beteges emberismerenytől is szenvedett; könnyű volt rávenni bármire. *Agrippina* és fia előtt magától is megnyílt volna az uralomhoz vezető természetes út. De az asszonyból hiányzott a türelem, és szerelmi életét sem kívánta egy élő férjre való tekintetekkel korlátozni. *Claudius* a lelkiismeretes kabinetüléseken s az amatőr történetíráson kívül csak egyet szeretett, a gombáspástétomot. Finom, de veszélyes étel. 54 október 12-én *Agrippina* (amint tartják, *Locusta*, a hírhedt gall méregkeverőnő segítségével) megmérgeztette, s még a halálhír nyilvánossághozatala előtt feleskette a praetoriánus testőrgárdát a *Neró* iránti hűségre és így mutatta be a Szenátusnak.

Az természetesen elfogadta a tizenhatéves fiút, akinek szobor-aremasa szintén megvan a Vatikáni Múzeumban. Dagadt, közönyös, brutális arc, de nem az álmódozásnak valamiféle rajongásnak természetes nemessége nélkül. Megmutatta magát Róma népének, az pedig (únta már az öreg *Claudius*t, nevetségessé tették a feleségei) újjongott az ifjúnak és minden jót várt tőle. Tudták, hogy szereti a gladiátorokat, a kocsihajtókat, a színészeket és táncosokat, a dilettáns költőket, és hogy még gyermekkorában, a komoly, hűvös, rokon *Octaviával* kötött házasságával nem törődve, rabszolgányokkal él. Anyját azonnal uralkodótársul vette maga mellé s az első öt évben kitűnően uralkodott. Ezt a csodát így hívja a római történetírás: *Quinquennium Neronis*. Nem tudni, miért következett be. Talán *Claudius*nak oly aggályosan gondos kormányzása hatott tovább; lehet, *Agrippina* is jól kormányzott;

Neró sem lehetett még megrontva egészen s gyermekkorá után lett nevelője *Seneca*, a sztoikus bölcselő, író és esztétikus (akit, és másokat felvett a kabinetbe) is kedvező hatással lehetett rá.

Bár az ember eltűnődik, alighanem ez a *Seneca*, ez a kitűnő tanultsága, de feszes és száraz író ültethette el benne az írói becsvágyat. S ebből a szempontból Nero rossz talaj volt, nagyon gyöngye gyümölcsöket hozott. A mi Kosztolányink — a róla írt regény, a *Véres Költő* írója — jól sejtette meg egyénisége mélyén a rossz költőt, aki rettenet minden irodalmi versenytárástól, és mivel mással nem versenyképes, hát korlátatlan uralkodói hatalmával győzi le őket. A gyermekkorban kötött házasságok — s ez a mi korunkban is intelem — sem ütnek ki jól általában, és nem egyszer járnak goñosz következményekkel jellemre-alkatra egyaránt. Idő kellett, amíg mindez kiérelődött. Neróból öt év múlva kitört az idegbajos, reszkető dilettáns; az anyjával szemben hátrányait, gyöngeségeit érző elnyomott; a birodalom kormányzását a kegyenceinek alárendelődő gyöngye ember.

Es akkor szörnyű dolgok következtek. Meggyilkoltatta anyját. Ennek talán az a legborzalmasabb részlete, hogy amikor a holttest előtte hevert majdnem takaratlanul, megbírálta őt, mint szobormodellt; egyes részleteket dicsért, másokat gáncsolt. A gyilkosságra azért került sor, mert anyja kifogásolta, hogy a kedvenc rabszolganők között akadt egy görög leány, a szép, finom és szelíd *Akté*, aki miatt el akart válni Octaviától s Aktét venni el. Anyja kitűnő politikus volt; tudta, hogy Nerót az uralkodói rokonsághoz, a római arisztokráciához fűző személyes kapocs mégis Octavia. Ha őt eltaszítja, egy rabszolgányért, akkora a sértés, hogy ellenségekké válnak mindannyian. A gyönyörű és kedves *Akté* maga nem erőltette a házasságot; valószínűleg ismerte a kereszténységet, később — Nero halála után — hozzájuk is csatlakozott talán. Az ő villájában történt Nero öngyilkossága, s ő temette el. Végsohíkig hű maradt nem is Neróhoz, hanem az embernek s az embernek benne elolthatatlan szikráihoz, a gyöngye kamaszhoz, akit legálább sajnálni lehetett.

Uralma azután úgy tűnik fel, mint egy félőrült kamasz dühöngése. Egész Róma utalattal s megfélemléssel nézte költői versenyeit, szereplését a cirkuszi játékokban, féltékenységből fakadó, de politikailag oktan és észélytelen gyilkosságait, a természetellenességbe átcsapó kicsapongásait, miközben a birodalmat csak az tartotta fenn, hogy van, s még nem jelentkezik veszélyesebb ellenfél. Ő pedig hízelgett Rómának és utálta, félt tőle.

Három helyen is lakott: A Forumon, ott ahol *Augustus*. Az ún. Aranyházban és a hozzá csatlakozó kertekben. S a Tiberisen túl, a Mons Vaticanus felé terjedő ismét csak szép kertekben, amelyeken túl még magáncirkuszt is építtetett. Ezt az utóbbi lakását tarták fel a Vatikáni Kertekben történt ásatások, tisztviselőinek, szolgáinak, kerteszeinek, gladiátorainak házait és sírjait. Itt tartózkodott legszívesebben. Az azonban, hogy ide tegye állandó lakását, mégsem volt tanácsos. Ez kültelek volt — mi lesz, ha a belső Rómában lázadás üt ki és nincs ott, hogy germán csapataival letörje? Mindenki tudta: arról ábrándozik, hogy a három régiót egyesíti — A Fórum közepétől az Arany Házon és a Tiberisen át a Vatikáni Kertekig (a mai Szent Péter templomig). De nem lehetett, mert a területet háromszor-négyszer is megszakította mocskos, lakott síkatoraival Róma. Az Urbs igazában csak a későbbi császárok alatt lett a márvány és arany Róma; ekkor jobbra még faépítmények dzsungele, síkatorok szövedéke, közéjük ékelte apró szentélyeké a hajdani Kőhársaság nagyjainak és hadvezéreinek apró házaié, amik templomok lettek és nem volt szabad hozzájuk nyúlani.

Általában tudták, hogy Róma újjáépítéséről ábrándozik (mert egyebek között ahhoz is érzett hajlamot, és ez egyénisége egyik nem kedvezőtlen vonása). Népszerűtlensége a tetőponton állt, mikor kitört a nevezetes tűzvész, 64 július 19-én. A Porta Capenc közelében indult a Mons Palatinus a Coelius szomszédságában. Rengeteg — főképp élelmiszerüzlet — volt itt, az árusítóbódék tele olajjal. A tűz megkerülte a Palatinust, rárontott a Fórumokra, felkúszott Róma közepéből Róma majdnem minden dombjára. A

negyedik nap, az Esquilinus tövénél, körülbelül, ahol a mai Santa Maria Maggiore áll és a San Giovanni di Laterani végződik. Itt azzal állították meg, hogy rengeteg házat leromboltak. De a tűz kiüjlött és még három teljes napig dühöngött. Róma tizennégy negyedéből három teljesen, hét részben elpusztult. Nerónak a Palatinuson lévő háza is.

Ő maga a tűz kitérősekor szülővárosában volt, Antiumban, irodalmi eszteket tartott és szavalóversenyeket; amikor a tűzről értesült, kiadta a parancsot, hogy ne az ő palatinusi palotáját mentse meg (ebben volt valami esélyes és emberies), hanem a zsúfolt proletárvárosrészeket védjék. Eppen ez mutatja annak legenda-voltát, hogy a tűzvész az ő parancsára keletkezett volna. Nyilván véletlenül tört ki, élelmiszeres-bódék tömegében, a felhalmozott étolaj robbanásai és szétfolyó tűztócsái tették ellenállhatatlanná, és Rómának ha nagyon régtől volt is szervezett tűzoltósága, ekkora tűzvészre nem voltak elkészülve, s hiányzott a mai tűzoltóság eszköze, a fecskendő, és víznek sem voltak bővében éppen!

Viszont a mohóság, amivel felhasználta a tűzvész által mintegy lomtalanított területeket saját épületek és kertek építésére és városrendezésre, villámgyorsan ráterelte a város gyanúját. Ekkorra már elenyészett a népszerűsége (noha pl. nem igaz, hogy egy toronyból nézte volna Rómát, s az égő Ilionról énekelt volna; ez lehetséges volt, pusztán véletlen egybeesésből, az antiumi „dalosversenyen”). Abban, hogy rögtön a tűz után megjelenetek mérnökei és építései, nem volt gonoszság, hanem emberileg megérthető becsvágy. Fiatal volt, mindössze huszonhat éves, még hosszú uralkodásra számított, s szeretett volna még sokat építeni Rómán. A régi, a köztársasági Rómát valójában ez a tűzvész pusztította el. Azt már a múlt században tudták a római szakértők, hogy Róma minden topográfiai kérdése Neró korára nyúlik vissza a nagy tűzvész kapcsán, amint ezt megírta a neves topográfus, Noel de Vergers még 1874-ben, tehát kilencven évvel ezelőtt.

Neró mérnökei és építései 64 július 27-én jelentek meg a tűzvész helyenkint még parázsló, fekete porában. Velük egyidőben jelent meg a Neró-ellenes vád suttogása. Hamarosan értesült róla, hisz Róma népe a legelrémitőbb önkényuralmak idején sem szokott lakatot tenni szájára és nyíltan zúgolódott. Környezete is tanácsolhatta, ő maga is gondolhatta, hogy védekeznie kell a vád ellen. Túlzó örülete is ezt a tanácsot adhatta, most nem gondolt kevesebbre, mint hogy előbb-utóbb a saját nevét adja a teljesen újjáépítendő Rómának. Sietnie kellett hát a bűnbakokkal. Rómában ekkor már majdnem három évtizede ismerték a kereszténységet, hiszen az mintegy Jézus keresztrefeszítésének tanútól s az ő feltámadásának hallóitól terjedhetett itt. Érthető, hogy a kereszténység, amely a proletársorsú zsidóságon kívül elsősorban rabszolgák között terjedt, de előkelőket is meghódított, sőt ekkor már beférkőzött a palatinusi palotába is, gyanús mozgalomnak számított. Új rabszolgázadás mozgalmát, Neróellenes politikai mozgalmat szimatoltak benne. Így tört ki, már a következő hónapban augusztusban az első üldözés, mindjárt a legreámületesebb formában: Neró magáncirkuszában az oroszlanok elé vetettekkel a tömegek tombolása közt, a Vatikánkertekben szurokkal bevont megfeszítettek, „élő fáklái”-val. Semmi kétség, Neró ekkor már örült volt, vagy legalábbis nem volt semmi gátlása. Ez a történelmi véletlen indította el az üldözéseket. *(Ijjas Antal)*

AZ OLVASÓ NAPLÓJA. „Azóta, hogy Pais Dezső a II. országos (szegedi) nyelvészkongresszuson 'A magyar irodalmi nyelv' című előadásában nagy vonalaiban megrajzolta irodalmi nyelvünk fejlődésének útját, több cikk, tanulmány foglalkozott irodalmi nyelvünk szókincsét érintő különféle kérdésekkel. Olyan mű azonban, amely az irodalmi nyelvi szókészletet fejlődésének valamely egész korszakában, szakaszában összefoglalóan tárgyalná, behatóan vizsgálná, csupán egy jelent meg, Tompa József tollából...” Íme most itt a második ilyen mű (bevezetéséből való az iménti idézet): Ruzsiczky Éva vállalkozott rá, hogy Tompa Józsefnek a reformkorra vonatkozó vizsgálódásai után a nyelvújítás korának irodalmi nyelvi szókincsét vegye ala-

posan szemügyre, nem teljes egészében ugyan — ez talán meg is haladná egyetlen kutató erejét — hanem egyik, alighanem legfontosabb részletében, Kazinczy írói-stilizátori gyakorlatában, pontosabban — munkájának alcíme szerint — „tájszóhasználatá alapján”.¹

Az említett bevezetés második pontja nyomban kitér bizonyos „terminológiai kérdésekre”; bevallom, ez a skolasztikus ízű vita, ez a szigorúan nyelvész „belügy” a legkevésbé sem érdekli az olvasót; sokkal inkább alkalmas azonnali elriasztására, mint vonzására, vagy éppen „beavatására”. S lehet, hogy nagyfokú tudatlanságom miatt, de — töredelmesen beismerem — nem is nagyon értem, miről van szó; ezek a hajszálfinom (vagy csak szőrszálhasogató) megkülönböztetések, arról, mi az *irodalmi nyelv*, és mi az *irodalmi nyelve*, mi az *írói nyelv*, a *köznyelv*, a *beszélt nyelv*, meg az *előbeszéd*, s miben különböznek egymástól: — ezek a bonyolult distinkciók végtére egészen kézenfekvő dolgokról meghaladják pallérozatlan értelmemet; ámulva kérdelem: mire jó ez? Elhiszem, hogy a nyelvészet belterjes gazdálkodásában ekörül háborúk dúlhatnak; de ha ez olyan létfontosságú, s annyira komolyan vesszük, milyen jögon rójuk meg a skolasztikát amiatt, hogy előfutárai, a „vándor dialektikusok” állítólag olyatén kérdésekben mentek öltre, vajon hány alyal fér el egy tő hegyén? Az emberben — még a magamfajtában is, aki pedig kapcsolatban van némileg az irodalom kérdéseivel, és rendelkezik bizonyos primitív nyelvészeti képzettséggel is — valami homályos képzet kezd kialakulni arról, hogy a mi gyarló és okatlan világunk fölött van valahol a magasban egy — számunkra alig hozzáférhető — világ, a nyelvészeté, melynek papjai, papnői, vagy császárai és császárnői egy fentebb zsargonban beszélnek, amelyet mi halandó fülünkkel meg sem értünk; e finom megkülönböztetésekig a mi csiszolatlan elménk nem ér föl. S az irodalom is, amit jól-rosszul művelünk, csak arra jó, hogy hulla legyen e fentebb lények boncolóasztalán, s élesre köszörült késekkel messék ki zsigerait. Magyarán: mintha már nem az anyagról, az irodalomról, illetve nyelvről, s egyáltalán a nyelvről lenne szó, hanem valamilyen fölébe épített, ágas-bogas, eszmei magasságokban járó tanrendszerről.

Am ha az olvasó valóban engedne rossz érzésének, s mindezt elúnva, csüggedten letenné a könyvet, súlyos hibát követne el, és nagy igazságtalanságot a szerző ellen. Mert mit tett végtére Ruzsiczky Éva? — azt, amit valamilyen makacs hagyomány — vagy babona? — folytán tenni kellett ahhoz, hogy „tudományos” legyen; bizonyítani kellett, hogy ért a skolasztikához, ismeri a zsargont, a tudásra még mindig kötelezőnek látszó pedantériát (a szónak abban az értelmében, ahogy a franciák használták a tizenhetedik században, s ahogyan Molière csúfolódott rajta, teljes joggal). Vágjuk hát át magunkat ezen a pár lapon; megéri. Ami utána következik, kitűnő; s amikor Ruzsiczky Éva tapintatos és okos kommentárjaival háttérbe húzódik, s a belemagyarázás és félremagyarázás lehetőségét kiküszöbölendő — mint mondja — „arra törekszik, hogy ő maga minél kevesebbet szóljon; ehelyett Kazinczyt igyekszik beszéltetni, ahol csak lehet, őt idézi”: éppen ezzel a szerénységével nyer csatát, mert Kazinczyt szövegát pompásan szólaltja magát a kort, s akaratlanul is atmoszférát terem; az első lapokon élénk ömlesztett tudományos fűrészpör után egyenest a sűrű életbe taszít, igen helyesen. S az idézetek tömege korántsem azt jelenti, hogy a szorgalmas gyűjtő egyszerűen ránk zúdítja megemésztetlen cédula-anyagát; az idézetek rendezése, az egész munka okos, áttekinthető fölépítése fegyelmezett, anyagán uralkodó, szempontjait okosan érvényesítő tudásra vall.

A bevezetés azt a téves képzetet keltheti, hogy egy nemrégiben alakult nyelvészeti stúdium, egy nyelvészeti „alfaj” valamilyen további alfajával állunk szemben, egy nagy fiók közepes fiójának kisebb alfiókjával; az igazság ezzel szemben az, hogy Ruzsiczky Éva munkája gazdag, sokrétű és sokfelé mutató, sok tanulságban bővelkedő mű. Talán nem túlzok, ha azt mondom rá: nyelvészet felől megközelített stílustörténet, vagy legalábbis adalék

¹ Ruzsicky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Akadémiai Kiadó, 1963.

a stílustörténethez, mégpedig rendkívül megbízható, hiszen szigorúan anyagszerű. Egyetlen, kurta fejezetére utalok, a „Stílusújítás — nyelvújítás” címűre. „A stílusnak a nyelvtől való függése nyilvánvaló — írja: — csak akkor lehet a különféle stílusfajtákat kialakítani, ha megvannak hozzá a szükséges nyelvi föltételek; stílusbeli árnyaltságnak, sokszínűségnek nyelvi gazdagság, nyelvi sokszínűség a föltétele.” Így látta ezt Kazinczy: bizonyítják a kitűnően megválasztott idézetek; ma is érvényesek, ma is arany szabályokként kellene követniök azoknak, akik nyelvünk „művelésével” foglalkoznak, és fittyet hányva Lőrincze Lajos mérséklő intelmeire, valamiféle nemlétező, maguk-kitalálta „nyelvhelyesség” nevében írtják szinonimáinkat, fordulatainkat, nyelvi színeinket s ízeinket, és mint idétlen, vagy már időszerűtlen, sőt komikus „régiesseget”, illetve „népiességet”, üldözik mindazt, amit siralmasan megfogytokozott nyelvérzékükkel már meg sem értenek. Volt, s még ma is kísért hébe-hóba az a nyelvsemlelet — ha egyáltalán megérdemli ezt az előkelő nevet — amely a „világosság” lobogóját lengetve, s ádáz harcban az írókkal, már-már azt kívánja, hogy egy fogalmat csak egy szó jelölhessen, függetlenül a jelölt tartalom esetleges árnyalataitól, mivel úgy véli, a szinonima is, az árnyalat is homályt okoz. Pedig már Kazinczy megmondta: „Nem szegény gazdagság az a bősége a nyelvnek, midőn ugyanazon ideának kitételére egynél több szó van benne. Már elég haszon az is, hogy ha egyik nem illik a versbe, oda illehet a másik...” Haszon, igen, s mekkora! igazában csak költők tudják, s talán még náluk is jobban a versfordító költők; s Kazinczy költő is volt (jobb, mint ma a köztudat véli), megversfordító is (szintén jobb, mint amilyennek a köztudatban él). S ez a nyelvellenes hírbem álló nyelvújító mennyire értett a nyelvhez, mennyire ízelelni tudta, s mily okosan jelölte meg a bőségben való egységet; s ő, kit azok, akik csak hallomásból és rágalmakból ismerik, hajlandók holmi eszeveszett „nyugatosnak” hírlélni, mily bátran tudotti és mert is meríteni, épp az egységes, de színes és gazdag irodalmi nyelv érdekében, a tájnyelv szókinséből.

Persze óvatosságnak kell lenni: egyáltalán nem biztos, hogy ami ma tájszónak látszik, Kazinczy korában is az volt; a stílus színeit az idő is változtatja. Ruzsiczky Éva könyvének nagyobbik fele ezen a téren igazít el: sorra veszi Kazinczy tájszóként nyilvántartható szavait, és megállapítja „értékszintjüket” Kazinczy korában, a szótárak s az egykorú irodalmi nyelvhasználat alapján. Ebből az alapos — és a mai olvasó számára rendkívül érdekes — vizsgálatból néhány igen fontos eredmény adódik. Ruzsiczky Éva egyik ilyen eredménye — ő maga óvatosságnak csak föltevésnek mondja — a következő:

Előfordul, hogy az irodalmi nyelvben a 18/19. század fordulóján közkeletű egy szó. Szinonimájaként a nyelvújítás fölkap egy ritkábbat, kisebb területen előt, egy tájszót, s ez aztán — lassabban, vagy gyorsabban — kiszorítja a már bevett, ismert, használt köz- és irodalmi nyelvit; a két szó — Ruzsiczky Éva terminológiáját használva — mintegy „szintet cserél” egymással. „Lehetséges — mondja Ruzsiczky Éva — hogy ez az érdekes tény... Kazinczyéknak a ritka, újszerű kifejezések iránti előszeretetében, vonzalmában leli magyarázatát.” S egy lépéssel tovább menve: „Ha e föltevés helyt áll, akkor a nyelvújítók esztétikai, ízlésbeli törekvéseit is azok közé a tényezők közé kell sorolnunk, amelyek közrejátszottak a (köz- és) irodalmi nyelvi fejlődés nyelvújítás korabeli alakulásában.”

Úgy gondolom, ez a föltevés helyt áll. Nagyon is helyt áll. Magától Kazinczytól is bőven lehetne idézeteket hozni arra, hogy egy-egy szavunkat, fordulatumkat — újat is, régít is — szépsége, jóhangzása, esztétikai valóriszerint értékkel; amit a nyelvész óvatosságnak csak föltesz, azt az írók határozottan tudják; minden író, akinek füle, s ráadásul, hogy úgy mondjam, bizonyos „nyelvi tudata” van, határozottan tudja, hogy a nyelvvalakító tényezők közt a legfontosabbak egyike éppen az „esztétikai, ízlésbeli törekvés”; senkinél nem volt annyira, és olyan tudatosan az, mint Kazinczynál.

Még csak egyet, közvetlenül Kazinczyra vonatkozó, idézek a könyvből; talán ez az adatokkal bőségesen dokumentált igazság hozzájárul majd a divatos Kazinczy-ellenes babonák orszátlásához. „Mindenekelőtt azt kell leszögezni — írja Ruzsiczky Éva, száz és száz lapnyi adatból következtetve — hogy a 'minden népiestől lehetőleg óvakodónak' kikiáltott Kazinczy meglehetősen nagy számban alkalmazott műveiben nem (teljesen) közkeletű, csak egyes országrészek lakosaitól, szerzőitől használt szót, köztük olyanokat is, amelyekről adatokkal igazolhatóan is tudta, hogy egyes vidékeken él a nép ajkán, illetőleg hogy csak ott él... 'Tájszavai' közt bőven akadnak olyanok, amelyek a nyelvújítás idején bukkantak fel. Aligha lehet tehát kétségünk felőle, hogy ő a maga szóhasználatával jelentős mértékben hozzájárult a csak egyes vidékek sajátos szavainak irodalmi úton való terjedéséhez, elterjedéséhez.”

Van egy föltevés, elképzelés — mert inkább csak elképzelés, önkényes „megsaccolása” a dolognak, kellő adatok, kellő vizsgálat híjjával — amely szerint „volt” egy szép, izmos, gazdag, dús magyar nyelv; aztán jött Kazinczy, s megnyírta izmait elmetszette, nedveit elfolyatta, színeit letörölte. Az igazság azonban nem egészen így áll. Nem azt kell nézni, milyen volt egy Pázmány, egy Bethlen Miklós nyelve Kazinczyéhoz képest; a Kazinczy *közvetlen előzményeit*, és a Kazinczy *korában jelentkező igényeket* kell nézni. Költészetben például egy kicsit a végleg elvertelenedett és kiüresedett „gyöngyösiszmust”, ezt a papucsban járó, elhásjasodott dikciót; azt kell nézni, hogyan, milyen verejtékezve küzdött egy Bessenyei ezzel a nyelvvel és formával, hogy a benne kifejezésre váró új bölcséleti — és érzelmi — tartalmak közül mégiscsak ki tudjon fejezni valamit; s ehhez a közvetlen előzményhez mérve kell megítélni, hogy mit tett Kazinczy, egyáltalán a nyelvújítás: milyen hajlékony hangszerré tette ezt az elfásodott nyelvet, milyen eladdig hallatlan gondolatok hordozására tette képessé. Egyáltalán nem annyira a nyelv természete ellenére, mint a babona tartja; és — Ruzsiczky Éva nyújt rá meggyőző, hiteles bizonyyságot — korántsem a magyar nyelvi hagyomány, és népi-táji nyelvkincs megtagadásával.

Nagyon érdekes, nagyon jó könyv tehát Ruzsiczky Éva könyve; egyetlen irodalomtörténet, egyetlen stílustörténet sem hagyhatja eztán figyelmen kívül; és mindkettő igen sokat tanulhat, meríthet, okulhat belőle. De ha már némi ellenkezéssel kezdtem, hadd fejezzem is be hasonlóval. Miféle tudományos „illemkódexsz” követeli, hogy egy tudós lehetőleg úgy írjon, hogy nehéz legyen megérteni; hogy egy nyelvész, és ilyen kitűnő szakember, valamiféle már-már nemlétező magyar nyelven írjon? Idézek egyet-mást. Kazinczy — olvasom egy helyütt — „a neológusoknak felrótta vétkül az olvasóközönségük színvonalának szem előtt tartásáról való megfélemedezést”; ami magyarul így hangzik: fölrotta nekik, hogy nem tartották szem előtt, vagy nem vették figyelembe olvasóközönségük színvonalát. Másutt: „... a jó stílus említettem általános szabályai szem előtt tartásának megkövetelésében még hazai viszonylatban sem volt úttörő”; s a birtokviszonyok illetlen halmozásával számtalanszor találkozunk a könyvben, ahelyett, hogy az efajta akadályokat elhordaná a megértés útjából, s agyontömörítésre törekvés helyett inkább bontana, oldana, világosítana. Néhány mondatának kétszer-háromszor is neki kell rugaszkodni, amíg megérti az ember; némelyiket le kell fordítani egyszerű magyarra ebből a „tudós” pszeudo-magyarból. Pedig a tudomány semmivel sem lesz több azzal, ha érthetetlenül, vagy nehézkesen adják elő, néha szinte szemlátomást kerülve az önként adódó legtermészetesebb, tehát legjobb, mert legvilágosabb megoldást. Amit Ruzsiczky Éva ír, mondhatnám „egyetemes” érdekű; kár a „tudós” zsargon hermetizmusába burkolni, és az olvasót megfejteni nehézségek elé állítani.

Jó lett volna, ha kevésbé csomósan, oldottabban, érthetőbben ír, követve Kazinczynak azt a tanácsát, hogy az olvasót is figyelembe kell venni. Általában jobb lenne, ha nyelvészeink — tisztelet a kivételnek, és remélem, nem bántom meg őket tapintatlan megjegyzésemmel — egy kicsit világosabban; szakszerűen ugyan, de kevésbé „szakstílusban” írnának. Gondolom,

egyetértenelek, elem abban, hogy minél nehezebb valami, annál világosabban, annál egyszerűbben kell előadni; legalábbis törekedni kell rá, hogy világosan és egyszerűen adjuk elő. Mert bizony akadnak nyelvészeti munkák, nagyon fontosak is, melyekben annyira kimerít a tekervényes mondatlabirintusok végigvándorlása, a nyelvtani alakzathalmazok megmászása, s egyéb stílárius nehézségek leküzdése, hogy a végén már nem is marad erőnk a dolgok megértésére. Pedig talán nem is olyan reménytelenül érthetetlenek. Nem: egészen biztos, hogy nem olyan reménytelenül érthetetlenek. Egyáltalán nem érthetetlenek. Csak néha kissé túl bonyolultan adják elő őket.

(Rónay György)

SZINHÁZI KRÓNIKA. „Az ember sárkányfog vetemény/Nincsen remény, nincsen remény.” Egyik elkeseredett pillanatában írta le Vörösmarty ezt a két sőtéten ládó sort. Jean-Paul Sartre negy és fél óras darabot írt, hogy ugyanezt bizonyítsa. („Az ördög és a Jóisten” címmel a Thália Színház mutatta be.) Ami azonban Vörösmartynál csak keserűség és pesszimizmus, (keserűség a jobbra, nemesebbre hivatott ember elégtelensége miatt), az Sartrenál maga a tökéletes kietlenség, a semerre sem mutató nihil. Vörösmarty legmélyebb komorsága és elkeseredettsége mögött is ott érezzük azt a jó és igaz erkölcsi világrendet, amihez az emberi „gyöngét” (Madách kifejezése) viszonyítja. Sartre nem ismer abszolút, de még relatív erkölcsi rendet sem. Hősei nem a jó és a rossz alternatívájába vannak beállítva. S ha az istenhit vagy valami más „beidegződés” (például a néphez tartozás vagy a szegények szeretete) alapján mégis azt hinnék, hogy cselekvésük a két kategória valamelyikébe besorolható, előbb-utóbb fel kell ismernünk, hogy illúzió áldozatai voltak. Hiszen a jónak vélt cselekedet éppúgy pusztulást, romlást, szenvedést eredményez, mint az, amelyet a közhiedelem rossznak tart. Végülis tehát tökéletesen mindegy, hogy így vagy úgy cselekszünk-e. Az ember egy abszurd világ abszurd és magárahegyaiott terméke, akit közömbös univerzum vesz körül. Nincs rá mód, hogy magányából kilépjen, s ha mégis megkísérelné, csak úgy teheti, hogy vállalja az emberi lét törvényét, ami az ölés.

Ez röviden „Az ördög és a Jóisten” tanulsága. Ezt a tanulságot azonban nem Sartre, az író közli velünk a mű által, a mű sajátos eszközeivel. Ez Sartrenak, a filozófusnak a priori tétele, amelynek a mű csupán illusztrálására szolgál. Ennek megfelelően nem életet, nem iróilag ábrázolt vagy megteremtett valóságot, nem valódi emberi konfliktusokat látunk a színpadon, hanem két lábon ágáló filozófiai téziseket és egy sor mesterkélt helyzetet, amelyekben (és még szerencse, hogy csak ezekben) a sartrei egzisztencialista világnézet hiánytalanul érvényesül. Mégpedig parancsoló szükségzerűséggel, és nem mint a lehetséges világmagyarázatok egyike.

Az illusztratív jelleg mindjárt a darab (a valóság felől nézve ellentmondásokkal teli) alaphelyzeténél kiütözközik. A cselekmény a középkorvégi német parasztháborúk idejében játszódik. Worms városát ostromgyűrű fogja körül. Az ostromlók vezére, Götz, az érsek szövetségese. Az érsek azért haragszik a wormsiakra, mert fellázadtak ellene és börtönbe zárták papjait. A papok szabadon engedésének ára az ostrom beszüntetése lenne. Nem kérdezzük most, hogy mi volt a lázadás oka, a konfliktus így még elfogadható. Igenám, csak hogy kiderül, hogy egy pap, Heinrich, nincs bebörtönözve. Ezt szemére is veti a saját házában fogva tartott püspök, mondván, hogy nyilván nem hű papja egyházának, ha szabadon hagyta. Heinrich arra hivatkozik: ő a szegények papja és ezért megkímélték. Ebből azt kellene következtetnünk, hogy a városban forradalom zajlott le és a szegények tartják kezükben a hatalmat. Csak hogy a püspök az előbb még a gazdag polgárookra mennydörgött, amiért megkeményítették szívüket. Ugyanakkor ezek a polgárok egymás között arról beszélnek, hogy ki kellene nyitni a város kapuit, mert éhínség fenyeget. A szegények vezére, a néptribun és próféta Nasty, viszont a harc folytatása mellett száll síkra, vádolva a püspököt, a tanácsot, a gazdagokat, hogy egy hűron pendülnek és fel akarják adni a várost. Ezek után azonban már igazán meg kell kérdeznünk: voltaképpen ki az úr ebben a városban, kitől függ a

sorsa? A szerző csak a kérdés második felére válaszol, eléggé meglepően: Heinrichtől, a szegények papjától — mondja. Az történt ugyanis, hogy az elkeseredett tömeg, Nasty hazugsága nyomán (azt állította, holott nem volt igaz, hogy a püspök gabonát rejteget a padlásán) meggyilkolta a püspököt, s az ártatlanul haldokló főpap egy kulcsot, a városba vezető titkos alagút kulcsát dobja Heinrich lába elé, azzal, hogy engedje be az ellenséget és mentse meg ezáltal paptársait. Heinrich megoldhatatlan lelkiismereti konfliktusba kerül. Ha felhasználja a kulcsot, megmenti ugyan kétszáz paptársát, de az ellenség kardélre hanyja a város húszezer lakosát. Ha viszont nem él ezzel a lehetőséggel, a kétszáz pap pusztul el menthetetlenül. Akár cselekszik, akár nem cselekszik tehát, a véletlenül elébe pottyanó kulcs mindenképpen árulóvá, bűnössé teszi. Fölösleges magyarázni, hogy mindennek vajmi kevés köze van a valósághoz, annál több viszont egy fajta mesterkéltlen kiőrlő kazuisztikához. Ez azonban még csak a kezdet.

Heinrich végülis kimegy Götz táborába, s a darab ettől fogva Götzről szól. A wormsiaikról, s az érsekkel való konfliktusokról többé nem történik említés. Götz, a fattyú, maga a megtestesült erőszak és gonoszság. Világéletében tudatosan művelte a rosszat. A szövetséget az érsekkel ezért vállalta, mert így megkaparinthatja törvényes származású bátyjának, Konrádnak vagyonát, aki háborúban áll az érsekkel. (Konrád elesett a hadműveletek során.) Mindentől függetlenül Götz most is eltölte magát a gyilkolásra. A kétségbeesett Heinrich azonban olyan meggyőzően magyarázza neki, hogy a világban csak a rosszat lehet cselekedni (hiszen lám ő is ártatlanul került olyan helyzetbe, amelyben már csak két rossz között választhatott), hogy Götz hirtelen elhatározza: majd ő bebizonyítja, hogy igenis lehet cselekedni a jót. Fogadást is ajánl Heinrichnek, egy év és egy nap múlva ő maga legyen bírójára, milyen mértékben sikerült szentté válnia. S az a Götz, aki eddig csak a kegyetlenkedésben és öldöklésben lelte kedvét, kámszát ült és egyszerűbe a jóság és szelídség apostolává válik. Tézis drámáiról lévén szó, most ne jirtassuk ennek a gyors metamorfózisnak lélektani indokoltóságát. Ez Sariret sem érdeklí, mert számára csak az a fontos, hogy bizonyítsa: Götz a jósággal legalább annyi bajt okoz, mintha továbbra is a rosszat cselekedné.

Götz mindenekelőtt a birtokát osztja szét a parasztok között s e tetteről nem más, mint Nasty, a népevezér bizonyítja be, hogy valójában a legnagyobb gazság. Hiszen ha Götz földet oszt, a többi parasztok is lázadni kezdenek, idő előtt kitör a forradalom és a főurak mindnyájukat lemészárolják. Götz mégis szétosztja javait, sőt egykori birtokán megszervezi a Napállamot, a béke és szelídség szigetét. Vállalkozása közben szörnyű kudarcba fullad, embereit, akik a katonai szolgálatot is megtagadták, egytől egyig megölik. S az egy év és egy nap múltán megjelenő Heinrich kárörömmel sorolhatja fel a rengeteg rosszat, amit Götz jóságával okozott. „Huszonöt ezer hulla! — mondja. — Egyetlen erényes napod több halottba került, mint harmincöt éves galádságod.” Götz maga is beismeri vereségét és mindebből arra a következtetésre jut, hogy nincs Isten és így a bűn és erény közötti különbségtevéssnek sincs értelme. Csak az ember van, annak sorsát kell vállalni, s Götz ezt úgy valósítja meg, hogy ledobja a kámszát és Nasty seregének élére áll. Első tevékenysége az, hogy leszúr egy engedetlenkedő hadnagyot (előzőleg már Heinrichet is megölte ezzel a felkiáltással: „A Jó komédiája gyilkossággal végződött.”) s ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Kezdetét vette (ejnye, ejnye fordító! miért nem: elkezdődött?) az ember uralma. Szép kis kezdet! Na, Nasty, nem bánom: hóhér leszek és mérsáros.” Aztán mond még néhány banálisán hangzó se füle se farka mondatot, s vége a darabnak.

A néző pedig tünődve ballag hazafelé. El lehet hinni, hogy Sartre mindezt komolyan gondolja? Hogyan viselheti el az életet, aki szerint ez az emberi sors? Vörösmartyt idézték az elején. Hosszú sora van a költőknek és íróknak rajta kívül is, akiket megdöbbsentett a gonoszság diadala és komor képet rajzoltak róla (gondoljunk csak Dosztojevszkijre). De azt soha, egyikük sem állította, hogy az ember szívébe oltott vágyakozás a jóság, igazság, szépség után, ostoba illúzió, önámítás lenne. Ennyire cinikus lenne Sartre? Vagy ennyire kevés benne a szeretet? Vagy talán egészen másról van szó. Götz csak az

utolsó jelenetekben tagadja meg Istent. Ezt megelőzően folytonosan csak perel vele. A rosszat és a jót is csak azért műveli, hogy megszólalásra bírje ezt a néma Istent. Vajon Sartre is nem ezt a hangot várja-e az őt körülvevő reménytelen sötétségben? Ahhoz azonban, hogy meghallja, vastag jégpáncélt kellene lecraszatnia a szívről.

A Thália Színház elismerésre méltó teljesítményt nyújtott a drámaiatlan dráma előadásával. A népes szereplőgárda élén Nagy Attila, Somogyvári Rudolf és Inke László alakították Götz, Heinrich és Nasty nehéz és sok farsztó szöveg elmondásával járó szerepét. De a többiek is mind a helyükön voltak. Csak ez a kérdés, hogy még-e ennyi nemesebb ügyhöz méltó erőfeszítést ez a négy és fél órán át tartó sivar filozofálgatás? (Doromby Károly)

KÉPZŐMŰVÉSZET. Rouault munkái a Louvre-ban. Novemberben zárult a Louvre-nak az a nagy kiállítása, amelyen Georges Rouault-nak (1871—1958) mintegy kétszáz, a mester családja által a francia állomnak ajándékozott alkotása volt látható. Ebből az alkalomból vaskos, illusztrált katalógust adtak ki, amely Bernard Dorival professzor Rouault-nak szentelt tanulmányát és mindenegyes mű tüzetes leírását tartalmazza. A legkülönbözőbb irányzatú francia lapok és folyóiratok méltatásai és beszámolói megállapítják, hogy a néhány esztendeje elhunyt mester kivételes nagysága e lárlat fényében még evidensebbé, elviáthatatlanabbá vált. A „Figaro Littéraire”-ben (1946. szept. 24—30-i szám) a franciák nagy idős művészeti írója, a „Fauve”-ok és kubisták kor- és küzdőtársa: Claude Roger-Marx írt terjedelmes cikket a kiállításról, e címmel: „Rouault végre a saját helyén!” Roger-Marx véleménye szerint Rouault művészete Rembrandt, Goya és Daumier — tehát a legőszintébb és legmélyebb lélekklátók — szemléletének örököse, folytatója.

Nemrégiben egy társaságban az asztalra került egy kötet, amely Rouault-ról készült kitűnő fényképeket tartalmazott; a kis könyv még a művész életében, 1956-ban jelent meg a genfi René Kister kiadónál. A jelenlévő festőművész, akinek művészeti anatómiai tankönyve külföldön is híressé vált, rálapozott azt egyik fotoportréra, amelyen az aggastyán Rouault (fején olyasféle fehér sapkával, amilyent Nehru is viselt) gyermeki naivitású pillantással, szeretetreméltó, jóságos arccal tekint maga elé, mellette népes családja, a műterem falaihoz támasztva Krisztus-kompozíciók. A festő-tanár hosszan nézte a felvételt, s megismételte azokat a sokat idézett szavakat, amelyeket Napóleon mondott két tábornokának, miután Goethe eltávozott tőle: „Voilà un homme!”

Igen, Rouault is ilyen teljes ember és teljes művész volt: meglátta és kifejezte az emberi lélek sötét, zavaros ösztöneit és torz, calibani indulatait is, de az emberiség és tisztaság utáni szomjúságot, vágyódást is. Munkái között vannak női aktok és bibliai kompozíciók, bordélyházi jelenetek és az Orléans Szűzről festett „Notre Jeanne” című vászon, dinamikusan traktált tájképek és az újszövetségi Veronika gyöngéden megfestett figurája, festmények igralmas szívű clown-okról artistákról és elvetemült bírákról, virágcsendéletek sora és sok-sok Krisztus-ábrázolás... Rouault a század festészetének egyik leghatásosabb, legegységesebb mondanivalójú képviselője volt, művészetének totalitása Danté, Goethe, Balzac alakját juttatja eszünkbe az irodalom világából. Rouault a formák szépségét és a színek drágakő-ragyogását kevesellelte, — morális indítékú művészete kereste és szolgálta az igazságot is. Egész életműve mintha az „Óda egy görög vázához” című Keats-költemény utolsó soraira mondana igent: „A Szép: igaz, s az Igaz: szép!” — sose áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség!«

Dési Huber-emlékkiállítás. 1944-ben húsz esztendővel ezelőtt halt meg — hosszas betegeskedés után — Dési Huber István, a szocialista világszemléletű festő. Jóbarátja, Radnóti Miklós, a költő versben búcsúzott tőle: „Szived megállt, a festék megmeredt, / üres maradt a karton és a vászon...” Halálának évfordulójára özvegye terjedelmes kötetben dolgozta fel a művész életrajzát, amely — sok reprodukcióval kísérvé — a közelmúltban jelent meg a Képző-

művészeti Alap kiadvállalatánál, — a Nemzeti Galéria pedig emlékkiállítással idézte fel Dési Huber alakját és művészi törekvéseit.

Korai képei a kubizmus (Juan Gris, Braque) tanulmányozására vallanak. E korszakból valók azok a munkái („A dési templom”, „Csendélet a dési templommal”, „Csendélet Liebknecht-emléklappal”), amelyek véleményünk szerint a legkiválóbbak, mert leginkább összhangban vannak az ő — némileg Kmetty Jánossal rokon — művészi hajlamaival, adottságaival. E korszak figurális képein az „izmusok” eredményeit már kevésbé szerencsésen tudta hasznosítani az autodidakta művész; a weimari idők egyik-másik merev, száraz művészeti iskolája („Neue Sachlichkeit”) sem hatott rá előnyösen. Mégis kiemelkedik az alakos képek közül dr. Madzsar orvos és szocialista vezető arcképe.

Későbbi munkái a francia és német avantgarde-irányzatoktól való távolodását mutatják. Témakörei, modelljei: gyárudvar kéménnyel, munkások, földművesek, guberáló munkanélküliek, kubikusok, hazatérő napszámosok, a léckerítés tövében pihenő proletárrasszony. A városi és falusi nincstelenek életét ábrázolja szeretettel, testvéri érzülettel. Disszonáns azonban e műveknél, hogy a munkássors jeleneteit egy jellegzetesen polgári (a szót itt legjobb értelmében véve!) művészcsoporthoz a posztnagybányai Gresham-kör formanyelvéhez (pl. a kései Berény Róberthez) közelítve tolmácsolja. Ezekben az években készülnek festményei, rajzai íróbarátairól: Illyésről, József Attiláról, Radnótirol.

Dési Huber értékes, gondolatokban és érvekben gazdag tanulmányokat, cikkeket, vitairatokat is írt, — az „izmusok”-ról, Ferenczy Károlyról, Derkovitsról, Bernáth Aurélról, Egryről. A találó hivatkozások, és a Lipps-től, Worringertől, Riegl-től, Carlyle-től, Ortega y Gasset-től vett idézetek művészetelméleti tájékozottságát jelzik. Ő, aki a „negyedik rend” művésze és művészeti teoretikusa volt, nagy odaadással igyekezett a klasszikus és modern művészet minden értékét átmenteni a jövőbe. Ferenczy Károlyról — aki „egész életén át állhatatosan szolgálta művészi eszményeit” — az egyik legjobb, legmegértőbb esszé ez a munkából lett festő írta.

Dési Huber mélyen rokonszenves jelensége volt a második világháború előtti és alatti évek magyar piktúrájának. Munkásságának egyrésze eleven és szuggesztív hatású (bizonyára az is marad), — mostoha életkörülményei, lassan kibontakozó művészi egyénisége, a tüdőbajjal való viaskodása és korai halála folytán azonban Dési Huber életműve nem tudta elérni két elődjének: Nagy Balogh Jánosnak és Derkovits Gyulának zseniális magaslatait. De a „hívó, igaz, okos” művész (újra Radnóti idéztük...) munkálkodása még így, torzós-voltában is, megérdemli az utókor megbecsülő tiszteletét.

*

Lucien Hervé fotoművész. „Foto és építész” címmel rendezte meg az Építésszek Szövetsége *Lucien Hervé* francia fotoművész kiállítását, amelyet *Hevesy* Iván a „Magyar Nemzet”-ben teljes joggal nevezett az 1964-es év „legszebb és legjelentősebb hazai fotokiállításának.” A kiállított anyagban az Akropoliszról, ősi keleti épületekről, a román-kor és a gótika francia katedrálisairól, Le Corbusier, Nervi, Neutra, Gropius, Niemeyer s más nagy mai építőművészek alkotásairól készült nagyméretű felvételek szerepeltek, mellettük citátumok *Paul Valéry* egyik traktátusából. A foto-sorozatnak az építésszek, a képzőművészek és a közönség körében komoly visszhangja volt; valóban — ismét a jeles foto-esztétát: *Hevesy* idézzük — „ez a gyűjtemény nagy értékű remekművet jelent, az épületek fényképezésének eddig nem látott művészi csúcsait”. Örültünk, hogy *Hervé* — aki 3500 év legszebb templomairól, középületeiről, lakóházairól, síremlékeiről készítette felvételeit, s beutazta az egész világot (járt Kis-Ázsiában, Indiában, Pakisztánban, Kambodzsában, Japánban is) — a modern architektúra chef-d'oeuvre-jei között jópár egyházi épületnek is helyet juttat, — így *Le Corbusier* sokat emlegetett Ronchamp-i zárandokkápolnájának, a nemzetközi Lenin-békedíjas *Oscar Niemeyer* braziliai katedrálisának (1962), *Le Corbusier* Tourette-i zárdájának (1961), a finn Ruusuvuori építész *Hyvinkä*-i templomának (1962).

Lucien Hervé — francia neve ellenére — magyar ember; 1910-ben született Hódmezővásárhelyen. 1929-ben kikerült Párizsba, ahol banktisztviselő lett. A 30-as években tevékeny résztvevője volt Hervé, a francia munkás- és szakszervezeti mozgalmaknak. 1940-ben Dunkerque-nél a németek fogásába esett. „Mint hadifogoly, pap-barátaimmal együtt szerveztem az ellenállási mozgalmat”, — írja önéletrajzában. A hadifogságban kezdett el festeni és rajzolni. A háború utáni első években több önálló kiállítása volt festményeiből (egy Budapesten is), majd egyre inkább a foto felé fordult az érdeklődése. Készített jópár portréfelvételt neves művészekről, alkotókról, — Marcel Gimond szobrászról, Cocteau-ról, Matisse-ről. Picassóról, Joan Miro festőről, Sir Herbert Read művészettörténészről, René Clair filmrendezőről, Gina Lollobrigidáról, Henry Moore-ról, Sacha Guitry-ről, a modern egyházművészet érdekében oly kiemelkedő tevékenységet kifejtő Couturier dominikánus atyáról, valamint korunk legelső építészeiről: Le Corbusier-ről, Breuer Marcellről, Walter Gropiusról... Hervé-nek önálló fotoalbumai is megjelentek, például az Escorialról és a Citaux-i középkori kolostorról. Sokat dolgozott együtt Le Corbusier-vel, aki egy alkalommal ezt mondotta neki: „Önnek építész-lelke van.” Ma Lucien Hervé a világ fotoművészeinek élvonalához tartozik. Budapesti őszi kiállítása nagy nemzetközi hírnevét maradéktalanul igazolta.

*

Takáts Gyula grafikái. A külföldi irodalmakban gyakori a képzőművészetben is tevékenykedő költő, író; William Blake-től kezdve Frederico Garcia Lorca-ig, Majakovszkijig, a francia költészet nagy forradalmáig: Henri Michauxig sorolhatnánk a neveket. Nálunk, magyaroknál sem hiányzik ez a típus (ha ritkébb is); a kiváló kortárs-írók közül Kassák fest, Weöres Sándor rajzol, s rajzoló Takáts Gyula is, a Dumántúl költője, akinek tavaly tavasszal a pécsi Janus Pannónius múzeumban, ez év októberében pedig a szolnoki Szigligeti Színház előcsarnokában nyílt kis kiállítása rajzaiból, pasztelljeiből, akvarelljeiből.

Takáts a festészet terén az első ösztönzéseket még Rippl-Rónaitól kapta. Mint középiskolás diák, nemegyszer felkereste a Róma-villában a mestert, hogy bemutassa neki rajzait s tanácsait kérje. „Annyi bizonyos, — írta Martyn Ferenc festőművész egy Takáts Gyulával foglalkozó írásában — nem gondolt egyikük sem arra, hogy a kaposvári múzeum későbbi névadója találkozott az intézet majdani vezetőjével”. (Takáts ugyanis már másfél évtizede a kaposvári Rippl Rónai Múzeum igazgatója). A 20-as években sokat barangolt Somogy megyében a fiatalon meghalt Balázs János festő társaságában, később Fülep Lajos pécsi egyetemi előadásait hallgatta, férfikorában Egry Józseffel volt közeli barátságban. (Ehnek dokumentuma Egry egy-két szép rajza Takáts-ról és a „Vízitűkör” című közös Egry-Takáts kötet.)

E mentorok és társak környezetében bontakozott ki Takáts Gyula festői-grafikus munkássága. Színes rajzai (amelyek főleg kaposvári, balatonyöröki, szigligeti, becehegyi tájképek) könnyedén futó, tájat-tárgyat-figurát biztosan, frissen megragadó vonalaikkal, hamvas, lágy koloritjukkal — értekes, emlékezetes, ízes műalkotások; a költő-novellista-műfordító-esszéista-műtörténész Takáts Gyula mellett számon kell tartani Takáts Gyulát, a rajzolóművészt is. Fények festője ő is, mint földije és nagy barátja, Egry. „Egry-tanítvány tehát?” — kérdezte László Gyula professzor a szolnoki kiállítást megnyitó előadásában. — „Nem. Csak felhasználta Egry páratlan szépségű festői eszközeit ahhoz, hogy hétköznapijainkat kozmikus terekben láttassa.” Takáts Gyulának, mint képzőművésznek is rangja és helye van szellemi életünkben; olyan grafikai lapjai, mint a „Mandulafák”, a „Szicíliai emlék” vagy a „Kaposvári dombok” — vérbeli, időtálló művészi megnyilatkozások.

(Dévényi Iván)

ZENEI JEGYZETEK. (Mahler IV. szimfóniája Paul Kleckli hangversenyén és néhány szó a Budapesti Zenei Hetekről.) Gustav Mahler neve — jóllehet igen jelentős zeneszerző és a zenei előadóművészetnek is fontos alakja volt — ritkán szerepelt ismereteseinkben. Korunk leghíresebb karmesterei vallották mesterüknek s Klemperer például visszaimlékezéseiben Mahlert, a zeneszerzőt is megkülönböztetett tisztelettel emlegette. Hogy Mahler zenéjének vagy a belőle is sarjadó Schönberg életművére tett hatása lesz-e jelentősebb, az még ma sem tisztázódott véglegesen. 1920. óta Mahler körül csendesség honol, értékelésére azóta sem történt olyan határozott kísérlet, mint akkor jó Melos és jó Anubich című folyóiratok különkiadásában. Hamar odakerült neve a Wagner és Bruckner életművével jelzett alkotólánc végére és gyakrabban emlegetik életének egy-egy valóban megtörtént, mulatságos epizódját, mint magát a zeneszerzőt és karmestert. Hiába nevezte Schönberg Összhangzatának bevezetőjében korunk „szent”-jének, hiába jelent meg róla Klemperer emlékezéseinek meglehangú méltatása, sem művei nem örövendek nagyobb népszerűségnek, sem magát az embert nem ismerjük alaposabban.

Életének külső történetéből nem jutna messzire a mű iránt érdeklődő. Számítalan humoros esetet jegyeztek fel hirtelen dühkitöréseiről, de tanítványai, a leghíresebb osztrák és német karmesterek, sosem tagadják, milyen sokat köszönhetnek neki. Mahler kiváltképpen Schönberget szerette a fiatalok között. Egy ízben majdnem öltre ment érte. Klemperer így írja le az esetet: „Schönberg opus 9-es Kamaraszimfóniájának első előadásán Mahler is a nézőtérben tartózkodott. Az előadás után hatalmas botrány tört ki. Az emberek tapsoltak, pisztogáltak, ordítottak. Mahler tapsolt. Egy mellette ülő úr teljes erejéből pisztogot, Mahler ráförmedt: 'Hogy merészel maga pisztogni, ha én tapsolok?' Mire az ember: 'Pisztogtem én a maga szemét szimfóniájánál is!' Mahler: 'Úgy is néz ki' Ököltre mentek volna, ha a rendőrség közbe nem lép." Az eset nyilvánvalóan humoros. De érzik azért belőle, hogy Mahler nem volt amolyan „szent öreg”, nem zárkózott el a fejlődéstől, sőt, az új zene egyik lelkes előharcosa lett. (Elsőnek mutatta be Weiss, Charpentier és Hans Pfitzner egy-egy operáját.)

Sokszor idézte Dosztojevszkij egyik gondolatát: „Hogyan is lehetnék boldog, amikor valahol még egy másik lény szenved!”. Ez a kettősség: a szenvedés érzéklése és a megnyugvás keresése szinte valamennyi művét áthatja. A IV. szimfóniát is ez a két gondolat emeli magasra. Bruno Walter szerint: „Csodálatos, bájos mese, a romantikus művész Felhőkakukkvrá, legboldogabb, legrvidább, leggyönyörködtetőbb, ám ugyanakkor legmeghatóbb álma”. Az első tételben a vidám fő- és melléktémával ott áll szemben a töprengő alaphangulatú zárótéma. Ugyanez a szerkesztési elv tapintatód ki a következő két tétel szembeállításából. A lépegető Scherzo sokszor vidám táncra emlékeztet, a harmadik, lassú tétel viszont inkább a töprengő beethoveni adagiokra emlékeztet. (Erről a tételről mondta Richard Strauss a szimfónia berlini ősbemutatója után, hogy ő nem volna képes hasonlóan írni.) Ebből a súlyos, gondolati elemekkel terhelt részletből nő ki az utolsó tétel — egy zenekisérletes dal, amelyet a Des Knaben Wunderhorn című német népi dalgyűjteményből választott ki Mahler. A dal a mennyei élet boldogságát vetíti a hallgató elé. A mennyei élet adhat — még uyen ironikus megállatásban is megnyugvást a földi élet szenvedéseire. (Ezek jelenlétét nem is egyszer kiélezett diszszonanciákkal érzékelteti a zeneköltő.)

Ebből a szimfóniából is érezhető, hogy Mahler a mindenséget akarta megszólaltatni. (Persze, nála sosem szabad tételes vallásosságra gondolni. Klemperer megállapítása szerint nagyon közel állt a katolicizmushoz, de valami pantheisztikus szemlélettel és világérzéssel átszűrve.) Az Esz-dúr szimfónia záró tételében együtt szólal meg a Veni creator Spiritus és Goethe Faustjának záró sorai, hogy szeretet egyesítsen minden embert, „Benne a mindenség kezd megszólalni — írja Mahler a szimfónia programjáról — ezek már nem is emberi szavak, hanem keringő bolygók és napok.” E hatalmas távlatok mellé azonban mindig odafer az egyszerűség és egy csipetnyi —

Molnár Antal szerint — „szeretetlenben fogant” ironia is. A IV. szimfónia utolsó tételében is érzik ez, hiszen Mahler itt a túlvilágról alkotott naiv-népies elképzeléseket zenésítette meg.

Molnár Antal említi egyik írásában, hogy Mahlernek szellemi rokona a többi között Gerhard Hauptmann és Rilke is. Mahler a muzsikában, amazok az irodalomban összegeztek a századelő polgárságának világérzését. Mahlert kivált Rilkével rokonítja „magányossága és szinte beteges érzékenysége. Mindenesetre Mahler életművét, illetve alkotásainak emocionális tartalmát is jobban lehet érzékelni az alábbi Rilke-sorok (Az áhitat könyvéből) alapján:

Uram, árvaiban élünk, mint az állat
amely vakon hal, nem sejt semmi bajt,
míg meg se halva hallunk száz zsvajt.
Add azt nekünk, ki módját ejti majd,
hogy életünk magas lugasra válhat;
hol minden május előbb kihajt.

(Franyó Zoltán fordítása)

Mahler műveit szépen is, hatásosan is megszólaltatni nem éppen könnyű feladat. Műveiben a forma negációja, illetve a formátlanság sokszor megriasztja a klasszikus formanyelven nevelkedett közönséget. Egy-egy Mahler alkotás előadásakor a karmesterek kettőzött szuggesztivitással kell kezében tartania az irányítást. A lengyel származású vendégkarmester ezt tette és a kultúrátlan muzsikáló Rádiózenekar élén nagy sikert aratott. (Érdekes élmény volt Kodály Psalmusának megszólaltatása is, az itt-ott szokatlan felfogásért ikárpótolt a sok újszerű részletszépséggel.) — Paul Kleckinek egyébként ez a második magyarországi hangversenye volt a Zenei Hetek folyamán. Az elsőn — alaposan megjárta. A Filharmóniai Társaság zenekarárt olyan gyarló összeállításban kapta keze alá, hogy abból akár elfogadható produkciót is kicsikarni — igazán nagy művészet volt. Más kérdés, hogyan egyeztethető össze mindez a Zenei Hetek tekintélyével és a világhírű karmester megbecsülésével. Arról nem is szólván, hogy ilyen körülmények között Fischer Annie sem a töle megszokott stílusban előadásban szólaltatta meg Schumann a-moll zongoraversenyét. És ez — sajnos — nem volt egyedülálló eset. Néhány hangverseny egész váratlan családossal végződött s igazán maradandó, nagy élményt (Henryk Sterng, Jehudi Menuhin és Pablo Casals fellépése mellett) Németh Gyula és Antal István hangversenye jelentett. (Antal Istvánnak meg kellett ismételnie a nálunk nagyon ritkán játszott Bahms versenymű, a d-moll zongoraverseny záró tételét.)

A Budapesti Zenei Heteket egyébként feltétlenül ki kellene egészíteni, az egész országra kiterjedő Művészeti Hetekké. Nem kellene egyebet tennünk az illetékeseknek, mint Bécsben tesznek az Ünnepi Hetek előtt, amikor egyeztetik a színházakat, operák és hangversenyek műsorát. Minderről persze izléses műsorfűzetet adnak a látogatók kezébe. A bécsi műsorban mindig szerepel a vasárnapok egyházzeneje is. (Náluk egyébként lényegesen szűkösebb a választék!) Ilyen összefogás talán nálunk sem lehetetlenség. Nem kellene szégyenkeznünk amiatt sem, hogy a külföldi vendég egyszerre választhat például Kodály, Liszt, Beethoven és Mozart egy-egy miséje között. Gondosabb szervezéssel és előrelátással talán még egy-két „magyar vasárnap” is megvalósítható lenne, ezeken csak hazai egyházzenei műveket mutatnának be a templomi kórusok és zenekarok. A műsorok előre való egyeztetése nem lenne túl nagy fáradság.

(Verdi Requiemje a Kapisztrán Kórus és Zenekar előadásában.) Tamás Alajos kiváló kórusa és zenekara nem egyszer szólaltatta meg nagy sikerrel Verdi Requiemét. Sajnos, erről a műsorszámukról elég ritkán irhattunk, mert nem akadt olyan vállalkozó, aki az előadást vállalni merne volna. Ezért nem lehetünk elég hálásak az újpesti főplébánia vezetőjének, s reméljük, példáját mások is követik.

Maga az előadás a szokott megbízható volt, sok részletszépséggel, és néhány egészen magasrendű, művészi pillanattal. A kiváló karmester érez-

hetően elemében volt és kivált a monumentális kórustételekben remekelt. (Pedig a kórus elhelyezése a jelek szerint nem a legszerencsésebb volt!) Egy-egy ilyen előadás után óhatatlanul arra gondol a hallgató: nem lehetne-e olyan megoldást találni, hogy tudását a nagyközönség előtt is bemutassa... A zenekar is nagyszerűen működött, a négy szólista pedig sikerrel birkózott meg feladatával. (Rónay László)

FILMEK VILÁGÁBÓL. A Filmmúzeumban vetítették a Füst című olasz filmet, noha nem muzeális régiség.

Egy film címe nagyon gyakran bizonyos értelemben mankóként is szolgál: rávilágít a darab lényegére vagy lényeges mozzanatára, esetleg mondanivalóját is summázhatja. Semmiképpen sem lehet azonban félrevezető, mert így hangulatilag rossz irányba tereli a nézőt. Vigyázni kell ezért a címek korrekciójára. Az olasz film címe egy angol eredetű műszó: „Smog”. Az angol „smoke” (füst) és „fog” (köd) szavakból alkotott nemzetközi szakkifejezés ez, az iparvidékek mérgező kigőzölgését jelenti, azaz — a ködöt s a füstöt egyben — szerte. Füstnek tehát semmiképpen sem fordítható, legfeljebb oldott formában „füstös köd”-nek, ha már nem akartak az eredetinel maradni. Nem szórászhasonlat ez, hiszen könnyen belátható, hogy a füst és a nyúlós, füstös köd merőben más hangulatot ébreszt.

Francesco Rosi hallatlanul érdekes kompozíciót alkalmaz. Egyetlen elvont alapállásból reális történetet bontakoztat ki, hogy azután ismét absztrakt értelmű, szimbolista képpel zárja le a darabot. Ilyetén mintegy idézőjelek közé teszi a cselekményt, hangsúlyozza a látottak többértelműségét, ambivalenciát adva külső és belső síkon futtatja a történetet. Bepillantást nyújt egy számunkra idegen életformába, miközben feltárja a szereplők lelkét s ez a belső panoráma talán még érdekesebb, elgondolkoztatóbb, mint a külső.

Pár „lyukas óra”, nem egészen két nap története ez a film. Egy olasz ügyvéd útban Rómából Mexikóba, csatlakozó gépre vár Los Angeles repülőterén. Mivel gép csak másnap indul, kilépési engedélyt kér, hogy megtekintse a várost. Az engedélyt megkapja, ám iratait — nehogy illegálisan otteledkezzék az Egyesült Államokban — visszatartják. Mivel ilyenén személyazonosságát semmiképpen sem tudná igazolni, elindul, hogy „megkeresse egyéniségét”. Ime, az alapállás szimbóluma... A városnézés során először Hollywoodba vetődik. Döbbenetes kép fogadja. A gyönyörű pálmákkal szegélyezett széles utakon giccses a forgalom — az úttesten. Autó autót ér, a kocsisor szinte összefüggő, tömör oszlopot alkot, ám a járdákon egyetlen lelket sem látni. Mintha emberek nem is laktának ebben a város-leviathánban, csupán önálló életet élő, alkotójuktól függetlenné vált gépek. A sivatág legtejeje ez. Idegenül rója az utcát, nyomasztó magánya szinte percről-percre nő, törpessége olomsúlyként nehezedik rá, valósággal odapréseli a nap-sütötte járdára. Mekkora az öröme, amikor végre emberekre talál's meg-hozza honfitársakra.

Ez a találkozás döntő jelentőségű, hiszen ily módon nem a „benszülöttek” körébe kerül, hanem egy kolónia tagjai közé, a bevándoroltak életébe csöppen bele, azokéba, akinek „személyazonossága” szintén ott maradt valahol az óceánon túl, akiket „irataik” láthatatlan szálakkal még most is az óhazához kötnek s akik ilyenén szintűgy elkallódott egyéniségüket vagy annak valamiféle pótlékát keresik. A sem ide, sem oda nem tartozó középleányok szomorú társadalma ez, akiket ugyan örök hiányérzettel gyötör az újvilági életforma szikkadt gépiessége, könyörtelen hajszája, lelki és szellemi nihilje, ám ugyanakkor már aranylencsékkel bekilyőz le az amerikai életstandard, akiket úgy elpuhított a kényelem, hogy már képtelenek volnának az otthoni szerényebb körülményekkel beérni. Az óhaza valami romantikus nosztalgia mélyébe fulladt, valami belső szirupba, amit a sértődöttség, az otthoni sikertelenség epéje keserít. Álomvilág ez, bármily reálisak is a megjelenési formái.

Nos, ezek az emberek sokat várnak a jövővenytől, majd nem a mindent. De annyit mindenesetre, hogy igazukat lássák bizonyítva általa — kiki a

maga igazát. A mindenhez értő, ügyes fiatalember elsősorban azt a hitet, hogy odahaza sohasem verekedhetne volna fel magát erre az életnívóra, másodsorban azt, hogy ez a nívó létezik — hiszen a jövevény, aki otthon tekintélyes ügyvéd, csodálja a talpraesettséget, irigylí sikereit. A szalontulajdonosó éppen az ellenkezőjét: ő intellektuális típus, odahaza rengeteget tanult, volt bölcse és medika is, ő a testiségen felüli, filtrált szerelmet várja, azt, hogy lelki támasza legyen, akihez indaként tapadhat, aki majd kiántja ebből a talajtalanságból, akivel érdemes hazatérni. Kézről-kézre adják hát, körülrajongják, mintha a megváltójukat látnák benne.

Es az ügyvéd? Mindebből úgyszólván semmit sem vesz észre, vakon és értetlenül sodródik új ismerősei között. A paradoxon ő, aki kongó ürességgel leginkább beleillene ebbe az életformába, akinek az egyéniség terén nincs mit keresnie, sem megtalálnia, akibe csak a vágyak és képzelgések vetítenek szint és tartalmat. A sorozatos csalódások kútfeje ő. Mert értetlen-sége nem a helyismeret hiányából fakad, hanem abból, hogy képtelen igazi emberi kapcsolatokat teremteni, mások vágyaira rezonálni. A jóság és a szeretet hiányzik belőle. Látszólagos őszintesége nem egyéb ostoba kérkedés-nél, becsületessége, törvénytisztelete pedig rideg göggel egyenlő, mely még kegyes hazugságot, szánakozó kis csalást sem enged meg. A fiatalember első csalódottságában meglópja, de még hisz benne — bár mostmár reciprok értelemben — hiszi, hogy az otthoni előkelőség nagylelkű lesz amolyan „nobilitas” alapon — s hozzásegíti az induláshoz. Csalódása így tökéletessé válik, mert általa egyúttal az otthoniakból is kiábrándul.

Még fájdalmasabb azonban a nő csalódása, aki előkelő társaságba viszi, hogy ezáltal önnön értékét emelje; lám, mindez otthagyná s milyen értékeket áldozna fel érte, a hazatérésért. Ám ez a szerencsétlen filiszter szakasztottan úgy viselkedik, mint odahaza, a társaságot csak ugródeszkának tekintí, hogy protekciót szerezzen egy jelentéktelen dolog, egy repülőjegy érvényesítésének érdekében...

Az ügyvéd jellemének nem volna teljes az evolúciója, ha a sorstól nem kapna ajándékba még pár órai haladékot, hogy azt is elpackázza. Ez készíti elő a végjelenet megrázó erejű szimbolikáját... A gazdagok egy műanyag-falú villába viszik az ügyvédet. Hívják fel, a tetőre, hiszen rendkívülien tiszta az idő, a *smog* eltakarodott a város fölül, kilátni az óceánra. De az ügyvéd ott marad a középső emeleten, középszerű problémáit rágva, elmulasztja a tisztánlátás utolsó lehetőségét is. Egyedül marad hát, a műanyag-falak felisszák a hangját, beleolvad a semmibe, a nihilbe, ahová való.

Elgondolkoztató film. Mint már mondtuk: a történet kettős síkon fut, bár realista módon pereg. Szimbolikája nem erőltetett, nem bomlaszt, a rendező mindent pontosan előkészített. A végjelenetet is, a nő üvegfalú villájában, ahonnan bármilyen időben messzire lehet látni. Művészi mon-tázs ez, nem öncélú technikai bravúr, a többrétűség motiválódik általa.

Rosi elsősorban az amerikai életformáról kíván bírálatot mondaní, ám ugyanakkor az otthoniakat sem kíméli, és egyszersmind rámutat a hazát és szívet cserélő kíváncsorság talajtalanságára is. Mindez azonban agita-tív, papírosízű propagandaszólalom maradna, ha nem fűtené át a film min-den kockáját a mélyseges humánus. Ez teszi maradandó értékűvé az alkotást. Említésre méltó színvonalú még a fotográfálás — megkapó és jellemző felvételeket látunk Los Angelesről s a környező külvárosokról —, vala-mint a színészek lenyűgözően hiteles alakítása.

BÜCSÜ BÓKA LÁSZLÓTÓL. Negyedéves egyetemista voltam, amikor kiírta a modern magyar irodalom egyes kérdései című előadását. Első órá-jára zsúfolásig megtöltöttük a padosorokat. Kíváncsi izgalommal vártuk új professzorunkat. Hajszál pontosan érkezett. Degeszre tömött aktatáskát ci-pelt. Lerakta az asztalra és minden előkészítés nélkül elkezdett beszélni. Einsteinról beszélt, meg az egzisztencializmusról, és a magyar irodalom tér-képének környékén egyre több jelzőlámpácska gyúlt ki szerte Európában. Ezek fényében kezdtük meglátni és érezeklni az összefüggéseket és kapcsolódásokat. Magunk sem vettük észre talán, miként jutottunk vissza Adyhoz

és a Nyugathoz, hogyan került elő a hatalmas aktatáskából Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád verseinek első kiadása. Mert olyan volt, mint a hűvész, lebilincselte, megbabonázta hallgatóit s közben megajándékozta őket a szépség bűvöletével. Kicsit hasonlított *Gombocz* Zoltánhoz, akiről olyan fejlejtethetlennül szép esszével búcsúzott az Apolló hasábjain, és akit később még egyszer megidézett a Zenekíséret című első regényében.

Nála írtuk első dolgozatainkat a modern magyar irodalomról. Sosem tudtuk, komolyan veszi-e ezeket a gyarló kísérleteket. Csendesesen, kicsit ironikusan hallgatott, időnként szippantott egyet a cigarettájából. Aztán megszólalt és akkor láttuk, mennyire odafigyelt, mennyire „vette” a problémákat. Szép csendesesen elkezdett beszélni s egyszeriben körülhatárolta a kort és az író, fejből idézte a verseket, érvelt és vitakozott és közben rávezetett a helyes útra, a megoldás egyetlen útjára. Mindent tudott, mindenhez értett. Velünk, latinosokkal Horatiusról értekezett, a francia szakosokkal Baudelaire verseiről vitázott. Nem véletlen, hogy tanulmányköteteiben, vázlatáiban szinte az egész világirodalom fölött szemlét tartott. Nem merített ki minden kérdést. Inkább csak játszott a problémákkal, s mint valami bűvész, kifogyhatatlanul ergette ötleteinek rakétáit. De egy-egy vázlatából mindig többet meríthet az érdeklődő, mint némely testes monográfiák lapjairól. Mert nála az imponáló tudás mögött mindig ott lüktetett az élet a maga teljességében és szépségében.

Mindennel tisztában volt, csak — önmagát nem ismerte. Nyelvésznek, rendkívüli tehetségu filológusnak indult, majd hosszú ideig az Apolló vezető költője volt. (Elben a folyóiratban olvastam valahol egy szerkesztői üzenetet, amely a fiatal Bóka verseinek gazdag világát Adyé mellett emlegette. Nyilván túlzás, de jellemző.) Később az irodalomtörténet vonzásába került. Egészen fiatalon jelentős könyvvél gazdagította a Vajda János irodalmat, kiadásokat készített elő s mindegyik bevezetőjében tudott újat és jelentőset mondani. Aztán regények is elősorjázta a tolla alól. Mindegyiket elismerően fogadta a kritika, de ő érezte, hogy őszinteség helyett a kötelező tisztelet és udvariasság szavát hallja. Néha elvesztette biztonságát, nem hitt önmagában:

Nem tudtam egy esőt sem írni,

nem tudtam elúzni magányom.

Annyit sem ér versem, mint tánc után

a rét füvén egy könnyű lábnyom.

Talán éppen ez a töredékesség-érzés hozta közel Arany Jánoshoz, akiről gyönyörű tanulmányt írt. S ez magyarázza azt a rajongó tiszteletet, amellyel Adyt, Ady költészetét és biztonságát övezte. Bókának köszönhetjük, hogy Ady pályakezdése immár tisztán áll előttünk. Az Adyról készülő életrajzból csak egy kötet került kiadásra. Bóka nem is nagyon készült a többire, érezte, hogy másra siettetni az idő. Útmutatásait azonban megtalálhatják műve folytatói a litografált egyetemi jegyzetekben és azokon az elszórt kis cetlikben, melyeken szemináriumain jegyeztünk.

Igen, azok a szemináriumok... Mindig a szobájába mentünk Évről-évre ugyanazok. A falakon pedig szaporodtak a képek. A modern irodalom abban a szobában került személyes közelségünkbe, ott szerettük meg Gorkij bölcs mosolyát, Böll arisztokratikus arcát és Hemingway huncut pillantását. Nála láttam talán először Juhász Ferenc és Nagy László arcmaást. Szebben, értőbben és elismerőbben senki sem méltatta Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes költészetét. Ott, abban a szobában növekedtek legkedvesebb tanítványai: egyik a Rádió munkatársa, hangját, szép riportjait ezek és ezek hallgatják; másoknak cikkét olvastam a Kritikában, a harmadiknak kritikáját a Jelenkorban és sorolhanám hosszan tovább. Egyéniségek, ígéretek lettek a tanítványokból, de mindegyikük őrizi és őrizni fogja a mester egy-egy vonását. Mert mindnyájan megtanultuk tőle, hogy az irodalom, humanizmus és hazaszeretetet egy tőről fakadnak. Ahogy ő mondja az Évszakokban:

nekem a nyár Arany nyara
 a tavasz Petőfi szava
 őszöm méltó Berzsenyi
 a telem Ady versei
 ha Afrikának tele más
 olyan mint egy műfordítás
 a lombok közt Zrínyi susog
 nyers versben choriambusok

A Zenekíséret főhőse nem is egy helyen a szívére panaszskodik. Bóka Lászlót is a szíve vitte el. Tavaiv dőlt ágynak. Sokáig lebegett élet és halál között. Akkor visszaperelte még az élet. Bóka visszatért az egyetemre. Új tanítványok sereglettek köré, egyre többen hallgatták halkuló, elfúló szavát. Pergamenre sápadt, lefogyott, csak a szeme maradt a régi. És mindenki, aki csak ismerte, valami nagy-nagy szeretetet érzett benne. Harag nélkül — ez volt utolsó vereséskötetének címe és ő is úgy ment el, hogy nem hagyott maga után haragost. Milyen tragikus, hogy már nem érthette meg ennek az utolsó kötetnek sikerét. Mert ezzel a gyűjteménnyel felelt ölete legnagyobb kétségére: sikerült kiteljesítenie saját művészetét. Talán ebben a kötetben tudta legszebben kifejezni a költészet és emberség totalitásának igényét.

A rádió tárcsáját forgatom
 és hanghullámról hanghullámra értem
 az idegen szót vén magyar vagyok:
 de úgy látszik az egész földön éltem

(Állomásról állomásra)

A teljesség igénye volt Bóka egész életművének hitvallása. Ady után nem feledkezett meg Prohászkaról sem. Öröme egy levelét, melyben Sík Sándor és Harsányi Lajos költészetének jelentőségére figyelmeztet. De ugyanennek a teljességnek egy másik vetülete jelentkezik az Alázatosan jelentem című regényében s ha el is csuklik néhol a szépiró hangja, mindig kárpótol leírásainak ironikus teljességével.

Elnézem utolsó kötetét. A róla készült fényképet. Ilyen volt? Vagy nem? Másra emlékszem már. Sápadt, fájdalomtól barázdált arcra és nem erre a fiatalra. De Bóka Lászlónak másik arcát is őrizzük, mi tanítványai. Önmagunkban őrizzük ezt az arcást és egy-egy találó kifejezés, sikerült jelző után hirtelen megjelenik újra. Mosolyog ez az arc, kicsit gunyorosan, de megrendítő, őszinte emberséggel, mint mikor leírta legszebb önvallomását:

Most már késő, túl korán elbuktam
 abban a tényben, hogy ember is voltam,
 előlről életem nem kezdekem,
 öreg vagyok, beteg és meztelen.

De valamit még, valami kevés
 művet ígért a végső szenvedés,
 igazról érlelve még igazibbra,
 ahogy szívem megkövül, mint a szikla.

(Számvetés)

(Rónay László)

JEGYZETLAPOK. (San Pietro in Vincoli.) Itt van Michelangelo Mózes; és mintha elrejtőzött volna előlünk. Sehova nem találtunk oda ilyen nehezen.

Először a Via Cavourt nem találtuk: ott volt az orrunk előtt, a következő utca. Aztán a följáratot kerestük; egy szerelő lépett ki egy kapun, nyakig olajosan, és rámutatott előttünk a lépcsőre. A templom előtt körtét árultak, s odébb, a templom lépcsőjén levelezőlapokat. Ahogy fölmentünk a lépcsőn, egy madár árnyéka suhant el előttünk.

A Mózesban az a csodálatos, hogy ott nő meg az ember szeme előtt. Először azzal lep meg, hogy kisebbnek tetszik, mint vártuk. Alig emelkedik fölénk; és egészen olyan, mint a képeken. A Gioconda más, arról semmilyen kép nem adhat fogalmat; de a Mózes éppen olyan. Az első pillanatban.

Csak az a különös, hogy nem bírsz hátat fordítani neki. Valami oda szögez, s nézned kell ezt a hideg márványt. Az ereje, az szögez oda. Az az iszonyatos erő a nyugalomban. S elkezd nőni előtted; vagy te zsugorodsz semmivé előtte. Mögötted, valahol a homályba vesző templomhajóban, a sivatagok, és a népek tengere, ami fölött fölséges szeme elnéz.

Később két turista jött. Az egyik átugrott a kötélen, fölugrott a talapzatra, arasszal megmérte az óriás arcát, szarvától az orra hegyéig, s orra hegyétől a szakállán odáig, ahol az állát sejtette, a tehetetlen harag márványkígyói alatt.

(*Harangok.*) Valaki azt írta borús vezéreikkben, Rómában nem hallani többé harangszót; csak az autók örült lármája zúg, s veszett túlke harsog; a Tiberis partján egymásnak rohanó kocsikból tajtékzó olaszok ugranak ki és átkozzák egymást; a gyalogos jobb, ha előbb végrendeletet készít s lemond életéről.

Ezzel szemben: egy hét alatt egyetlen karambolt sem láttam; a Tiberis partján nem rohanhatnak egymásnak a kocsik, mert egyirányú a forgalom; a járművek valóban elképesztő sebességgel közlekednek, ha nincs „dugó” valahol, de a gyalogos tökéletes, biztonsággal közlekedhet: egyetlen egyszer sem láttam, hogy valaki belehajtott volna a „zebrába”, s ne tisztelte volna a gyalogos előjogát. Ami a túlkölést illeti: dugóba szorult autók, ha túl sokáig kell várni, s már nagyon únják a várakozást, valóban túlkölnék néha. És vasárnap delente is túlkölnék, a Szent Péter téren, mikor a pápa megjelenik a Vatikán ablakában, hogy elimádkozza Rómával és a tér népével az Űrangyalát. Ahány autó, autóbusz van a téren, mindnek megszólal a túlke: így köszöntik a pápát. Így is búcsúznak tőle. De egyébként Rómában sem túlkölnék.

A harangok pedig... Álmaimban néha most is hallani vélem, mint nemrég, mikor ott laktam a közelében, a Sant'Andrea della Valle harangszavát.

Ahány szem, annyit lát? Igen. S talán mindenki azt látja meg, amit akar; és azt hallja meg, amit akar.

(*Egyetemi évek.*) Ha visszagondolok egyetemi éveimre: ülök a könyvtárban, ülök az egyetemen és hallgatom Horváth Jánost, Gombóc Zoltánt, Eckhardt Sándort; mindezen fölül pedig sétálunk N.-vel a Gellért hegyen. Ez a négy esztendő egy beláthatatlan Gellért-hegy, soha véget nem érő sétatakkal.

S most kiderült, hogy nem egészen így volt. Rendezkedés közben ráakadtam egy köteg régi levélre: apám levelei. Csak most látom, mennyit kellett hivatalokba, minisztériumokba, ügyvédekhez szaladgálnom egy tekervényes és bonyadalmas anyagi ügyben, melyben voltaképpen sosem ismertem ki magamat. És mennyi szemrehányás, szomorúan, szelíden, szigorúbban, hogy mindezt félvállról veszem, elhanyagolom, immel-ámmal csinálom.

Nagyon immel-ámmal csinálhattam: teljesen elfelejtettem. Nevekre bukanok: egy ókori tekercsen sem lehetnének idegenebbek, pedig nyilván jártam ezeknél az embereknél, ezekben az ügyvédi irodákban. S minden kiment a fejből.

Ilyesmik viszont élesen megmaradtak:

Valamelyik tavaszon N.-vel a Kelenhegyi úton, a *Búsuló Juhász* alatt; este van, csupa fény alattunk a város. Baróti Szabórról, Versegiről beszélék, fékezhetetlen lelkesedéssel, s arról, mi lehetett az, amikor a magyar vers megtalálta az antik mértéket: mi lehetett ez az izomfeszítő, tudótágító, tavaszi boldogság.

Kis szél fúj, és érzem a tudóm tágulását, az antik ritmikát, a ruganyosságukat megtalált magyar szavakat; olyan ez, mint a részegség.

Minden elmerült, megsemmisült, szétfoszlott, amiért irodákban ülnöm és minisztériumokban előszobáznom kellett, s néha, s néha csak kellett volna.

De ez megmaradt, az ilyesmik megmaradtak: a Kelenhegyi út, a tavaszi este, Baróti Szabó Dávid és Versegi. A kolonc leesik, a pelyva szétszóródik. Csak az igazi dolgok maradnak meg. (*r. gy.*)

Helyreigazítás. — Októberi számunk 617. oldalának első bekezdésébe hiba csúszott be. Ezzel kapcsolatban *Medvigy Mihály*, a vonatkozó cikk írója az alábbiak közreadását kérte: „Az Országos Magyar Cecilia Egyesület szerkesztésében megjelenő Templomi Énekrend bevezető szövege már évek óta következetesen figyelmezteti a kántorokat egyebek közt arra, hogy a mise-ének után jelzett alkalmi vagy Mária-éneket 'leghelyesebben a Glória... és a Credo közti időben énekelhetjük' (1959), illetve 'leginkább szentleckére vehetjük, de utána folytatjuk a miseéneket' (1963), 'vagy ha a följánlási imádságot közösen imádkozzuk, akkor ezt az alkalmi éneket a följánlási imádság után is vehetjük' (1960). Sőt a legutóbbi, 1964-es Énekrend már kifejezetten megmondja, hogy 'a miseének feljánlási versét sohase hagyjuk el!' — A liturgia szellemével ellenkező rossz szokásért tehát nem az Énekrend felelős, annál kevésbé, mert egyre határozottabban küzdeni is próbált ellene. Az OMCE ezúttal is hivatása magaslatán állott, és az Énekrend gondos szerkesztéséért csak köszönet illeti.”

Aggályos. — Ismételten csak azt mondhatjuk, amit már a hivatkozott szerkesztői üzenetben is mondtunk. A gyónás érvényességéhez elegendő felsorolni, hogy az Isten és az egyház mely parancsa ellen vétettünk és hány-szor történt. Ez sem nem hiányos, sem nem tág fogalom. Ne felejtjük el: a bűnvallomás, bár elengedhetetlen része a bűnbánat szentségének, de nem az egyetlen és nem is a legdöntőbb. A döntő az őszinte, bánat és a léleknek Istenhez fordulása. Azt írja levelében: „Mindenben bűnt látok, minden felizgat. Mindennap meggyónnék. Az egész lelkitükörben felsorolt bűnöket el tudnám mondani.” Nos, ez így nyilván beteges képzelődés, vagy pedig a kísértésnek egyik formája, amelynek a célja, hogy kétségbeesésbe kergetse a lelket. Ez esetben pedig úgy kell viselkedni vele szemben, mint bármilyen más kísértéssel szemben. Nem szabad törődni vele. Már csak azért sem, mert az ilyen mérvű vájkálás a lelkiismeretünkben, az ennyire túltöltött foglalkozás önmagunkkal, valójában a nárcizmusnak, az önimádatnak egyik fajtája. Ne tulajdonítsunk nagyobb jelentőséget a gondolatainknak és cselekedeteinknek, mint amennyivel valóban bírnak. Az evangélium tanítása nem a negatívumokat, hanem a pozitívumokat hangsúlyozza. Krisztust kell követnünk, aki „körül járt jót cselekedvén”. Ez az első kötelessége minden kereszténynek.

K. J. Pécs. — „Kettős morál”-ról akkor beszélünk, amikor egyes embereket, vagy egyes magatartásokat valamilyen jogosnak látszó címen kivonnak az általános érvényű erkölcsi megítélés alól. Legjellegzetesebb esete, amikor valaki az érvényesülés vagy vagyonszerzés terén, ha nem is törvénybe ütköző, de erkölcsileg mindenképpen kifogásolható módszerhez folyamodik s ezt azzal véli igazolhatónak, hogy a családja boldogulását mozdította elő csupán.

Érdeklődő. — A Didaché az újszövetségi szentírás után a legrégibb keresztény írott emlék. Még az első században, 80 és 100 között keletkezett. Teljes címe: „Az Úr tanítása a 12 apostol által, a pogányok számára”. Voltaképpen egy katekizmuszerű, rövid foglalata a leglényegesebb keresztény tanításoknak. Három részből áll. Az első rész az 1—6. fejezetig a keresz-

tény kötelességeket sorolja fel. A második rész (7—10. fejezet) liturgikus előírásokat tartalmaz a keresztség szentségének kiszolgáltatására, a bűjtökre, az imádságokra és az eucharisztia vételére vonatkozólag. A harmadik rész (11—15. fejezet) az egyház mindennapi életére vonatkozó szabályokat közli, s az egészet a 16. fejezetben egy utalás a végső időkre fejezi be. A Didaché kéziratát *Bryennios* érsek fedezte fel az ún. „Jeruzsálemi kézirat”-ban. 1883-ban közölték első ízben.

T. T. Szombathely: — Azt írja olvasónk, hogy szerinte helytelen dolog a keresztyénység „misztériumát” emlegetni, mert az csak elriasztja a modern gondolkodó embert, aki értelemmel igyekszik mindent megragadni és idegenkedik mindentől, ami ésszel nem közelíthető meg. Azonkívül, olvasónk szerint, azért sem szerencsés ez a szóhasználat, mert félreértésre ad okot. A racionalista történetírás úgyis azt hirdette, hogy a keresztyénység a korabeli misztérium vallásoktól kölcsönözte kultuszát. Miért szolgáltatunk mi is érvet ehhez az állításhoz? Nem értünk egyet olvasónkkal, nemcsak azért, mert a „misztérium” szó széles körben meghonosodott a keresztyén nyelvhasználatban, hanem azért sem, mert tárgyilag túlzó álláspontot foglal el. Az igaz, hogy a teológia állítja, hogy a keresztyén hit tanításai nincsenek ellentétben a józan ésszel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hitünk merőben racionalista építmény, logikailag levezethető igazságrendszer. A misztérium szó, eredeti görög jelentése szerint annyi, mint valami, amiről hallgatni kell, titokban kell tartani. A keresztyén tanításban ugyan semmi olyasmi nincs, amiről hallgatni kellene, de sok olyan dolog van benne, ami hirdetők és tanítványok számára egyaránt titok (a Szentháromság tana, a megtestesülés, az eucharisztia stb.), és az is lesz e világ végéig. A keresztyénségnek a misztérium vallásokból való származtatása egyébként is meghaladott és tudományosan nem bizonyítható állítás. Legföljebb néhány külsőséges és szóhasználati hasonlóságról lehet szó. Ez azonban kézenfekvő, hiszen az ún. misztérium vallásokat éppen az különböztette meg a korabeli pogány istentiszteletektől, hogy amíg ez utóbbiak első sorban a földi jólét kieszközlésére irányultak, a misztérium kultuszok kizárólag a lélek üdvösségét kívánták előmozdítani.

L. M. — Az eucharisztikus kongresszusok gondolata Emilie *Tamisier* nevéhez fűződik. Emilie *Tamisier* 1834-ben született a délfraanciaországi Toursban. Ez a buzgó francia lány, miután fiatal korában több ízben megkísérelte, hogy szerzetbe lépjen, ez azonban különböző okokból sosem sikerült, elhatározta, hogy egész életét annak szenteli, hogy az eucharisztia különös tisztületét az egész világon elterjeszti. Sok megnemértést és külső akadályt kellett leküzdenie, végülis azonban az ő kezdeményezésére indultak meg, eredetileg Franciaországban az eucharisztikus zarándoklatok, amelyekből később a mai értelemben vett eucharisztikus kongresszusok kifejlődtek.